

Westfälische
Wilhelms-Universität
Münster

Hoe kunnen we integratie optimaliseren?

Innovatieve concepten voor bevordering van integratie in Münster en Enschede

Eindverslag van de evaluatie
van het Nederlands-Duitse INTERREG-project „Migranten integreren“

dr. Marina Seveker
dr. Jörgen Svensson
prof. dr. Dietrich Thränhardt

Enschede/ Münster, augustus 2007

ISBN: 978-90-365-2517-6

Voorwoord

Inburgering van migranten is een complex en langdurig proces, waarin zowel de migranten zelf alsook de ontvangende samenleving een belangrijke verantwoordelijkheid hebben. Sinds 2003 hebben de Duitse stad Münster en de Nederlandse gemeente Enschede, in samenwerking met het ROC van Twente, de vraag opgepakt hoe inburgering van migranten kan worden ondersteund.

Daarbij zijn in beide steden verschillende concepten benadrukt en verschillende programma's ontwikkeld, gericht op verschillende doelgroepen. In Enschede richtte men zich vanuit de zogenoemde 'taalhypothese' op migranten die krachtens de Wet Inburgering Nieuwkomers een inburgeringsplicht hadden. In Münster daarentegen ontwikkelde men vanuit de zogenoemde woonhypothese specifiek beleid voor een voor Nederland bijzondere groep van migranten: de zogenoemde Spätaussiedler – immigranten van Duitse origine, die zich vanuit Rusland en andere voormalige sovjetrepublieken in Duitsland vestigen.

Ondanks, of wellicht beter juist vanwege, deze verschillen, werd de vraag gesteld of het mogelijk zou zijn om van elkaar te leren. Was het mogelijk om aan de hand van empirisch onderzoek meer inzicht te krijgen in de werking van de verschillende vormen van inburgeringsondersteuning in Münster en Enschede?

Deze behoefte om van elkaar te leren mondde uit in een onderzoeksprogramma dat in nauwe aansluiting op de twee verschillende inburgeringinitiatieven werd ontwikkeld. In elke stad werd in 2004 een cohort van migranten geselecteerd dat vervolgens in een aantal deelstudies werd gevolgd.

Dit boekje bevat de twee meest recente van deze deelstudies. De eerste deelstudie – *Hoe kunnen we integratie optimaliseren?* – betreft een kwantitatieve analyse, waarin de onderzoekers hebben getracht de voortgang van de inburgering in Münster en Enschede te kwantificeren. Dit kwantificeren gebeurt aan de hand van een meetinstrument, in de vorm van een vragenlijst, waarmee de ontwikkeling van individuele migranten aan de hand van een aantal indicatoren objectief in kaart wordt gebracht. Vragen die vervolgens gesteld worden zijn: "In hoeverre is in de loop der tijd inderdaad sprake van een ontwikkeling op die indicatoren?", "Is die ontwikkeling toe te schrijven aan het inburgeringsbeleid" en "Is er sprake van samenhang en wisselwerking tussen de verschillende indicatoren?". Deze studie duidt er onder meer op dat het inburgeringsbeleid in beide steden inderdaad zijn vruchten afwerpt. De tweede deelstudie – *Migrantengleggen contacten* – kiest een tegengestelde insteek.

In semi-gestructureerde interviews met een beperkt aantal migranten wordt ingegaan op hun ervaringen met de inburgering in beide steden. Met welke verwachtingen kwamen zij hierheen, wat waren hun eerste ervaringen met de stad de bevolking en de verschillende instantie? Hoe ervoeren zij de geboden hulp en hoe denken zij over hun toekomst? Wellicht meer nog dan de kwantitatieve studie biedt deze kwalitatieve studie de mogelijkheid om te begrijpen hoe de inburgering, mede onder invloed, maar deels ook onafhankelijk, van de verschillende inburgeringsprogramma's plaatsvindt.

Het georganiseerde integratiewerk ter plaatse en de evaluatie hiervan waren niet mogelijk geweest zonder de samenwerking met de EUREGIO en de ondersteuning door de Europese Unie, het ministerie van economische zaken van Noordrijn-Westfalen en de Provincie Overijssel, de stad Münster, de gemeente Enschede en het ROC van Twente. Wij spreken hierbij niet alleen onze dank uit aan deze organisaties voor de financiële ondersteuning van deze evaluatie, maar ook voor de geëngageerde samenwerking.

Onze dank gaat daarbij vooral ook uit naar Jochen Köhnke, Dezernent voor Aussiedler-, vluchtelings- en asielzoekerszaken van de stad Münster en de voorzitter van de regiegroep in het INTERREG-project, en aan de plaatsvervangend voorzitters in beide projecten, respectievelijk wethouder Joop Hassink van de gemeente Enschede en Jan van Schilt, directeur van de School voor Volwasseneneducatie en Contractactiviteiten van het ROC van Twente. De regelmatig plaatsvindende regiegroepvergaderingen en de inzet van de partners gaven het onderzoeksproces een vruchtbare impuls. Wij danken daarvoor ook Stephan Nover van de stad Münster, Henk Grooten en Ger Gankema van de gemeente Enschede en Willem Algra van het ROC van Twente, die rond de diverse deelonderzoeken het projectmanagement op zich namen.

In Enschede gaat onze bijzondere dank uit naar Joke Sauer en Gerda van der Ziel, docentes van het ROC die aan het empirische onderzoek hebben meegewerkt en naar de studenten-assistenten Willeke Keijzers en Krystel Singh, die het aanvullende onderzoek in Enschede ondersteunden. In Münster gaat onze dank uit naar Monika Schuller, de integratieloods van de stad Münster die veel heeft bijgedragen aan het welslagen van deze deelstudie en naar Irina Ilina van de universiteit van Münster en Ulaş Sunata van de universiteit van Osnabrück voor hun inzet bij het houden van interviews en het verzamelen van de gegevens en de codering.

Tenslotte bedanken wij, last but not least, onze respondenten in Münster en in Enschede, die onze evaluatie door hun medewerking ondersteund hebben.

Enschede en Münster, juni 2007

Dietrich Thränhardt

Jörgen Svensson

Marina Seveker

Inhoud

Deel 1: Hoe kunnen we integratie optimaliseren

1	Inleiding.....	9
1.1	Doelstelling van het binationale onderzoek	10
1.2	Doelstelling van het deelonderzoek 2006.....	11
1.3	Structuur van het verslag	11
2	Hoe wordt integratie gemeten? De opbouw van het onderzoek.....	13
2.1	Nieuwe vragenlijsten	14
2.2	Uitvoering van de meting in Münster.....	14
2.3	Uitvoering van de meting in Enschede.....	16
2.4	Gegevensverwerking	18
3	Vergelijking van integratieverloop: beschrijving van centrale resultaten	20
3.1	Resultaten van het deelonderzoek in Münster.....	20
3.2	Resultaten van het deelonderzoek in Enschede.....	46
3.3	Analyse van samenhangen	66
4	Conclusies: effecten van gemeentelijke integratieconcepten	75

Deel 2: Migranten leggen contacten

1	Inleiding.....	83
1.1	De vraagstelling en de doelstelling van het onderzoek	85
1.2	Structuur van het verslag	85
2	Onderzoeksmethode	87
2.1	De themalijst.....	88
2.2	De keuze van de te interviewen personen	89
2.3	Uitvoering van het onderzoek in Münster	89
2.4	Uitvoering van het onderzoek in Enschede	90
3	Institutionele visie op de inburgering	91
3.1	De onderdelen van het loodswerk en de visie van de loods op migranten in Münster ...	91
3.2	Taal- en inburgeringsonderwijs in Enschede.....	95
4	Perspectieven van migranten op inburgering	99
4.1	Aanvankelijke verwachtingen	99
4.2	Houding ten aanzien van de (niet)georganiseerde inburgering.....	101
4.3	Houding ten aanzien van het contact met de autochtone bevolking.....	105
4.4	Oriëntatie op het verdere leven als burger in Nederland.....	109
4.5	Levensprojecten en integratiestrategieën van migranten.....	112
5	Slotbeschouwing.....	126
	Literatuur	129
	Bijlage 1: Gebruikte indicatoren.....	133
	Bijlage 2: Vragenlijsten enquêtes	135
	Bijlage 3: Themalijst kwalitatieve interviews	136

Deel 1:

Hoe kunnen we integratie optimaliseren

1 Inleiding

Hoe kan men zorgen voor een goed samenleven van autochtonen en migranten? Hoe kan men integratietekorten van inburgerende migranten op plaatselijk niveau met succes tegengaan? Om deze vraag te beantwoorden hebben de steden Enschede en Münster in 2003 nieuwe concepten ontwikkeld. Het project “migranten integreren” is gericht op de realisatie van een nieuwe aanpak en is door de Europese Unie uit het Europese structuurfonds voor regionale ontwikkeling (EFRE) ondersteund in het kader van het communautaire initiatief INTERREG-III A en in samenwerking met de EUREGIO. Ook de deelstaat Nordrhein-Westfalen, de Provincie Overijssel en de steden Münster en Enschede leverden een financiële bijdrage aan het INTERREG-project. Het nieuw opgezette integratiewerk is bedoeld voor nieuwkomers. In Münster gaat het om Spätaussiedler uit Rusland en andere GOS-landen, in Enschede om vluchtelingen en gezinsvormers en gezinsherenigers uit de hele wereld. De gemeente Enschede mikt daarbij op kwalificatie van migranten voor de arbeidsmarkt door het aanbrengen van taalkennis, maatschappelijke kennis en beroepsoriëntatie. Münster richt zich op de integratie in het wonen: men helpt de migranten bij het vinden van een woning in een niet-gesegregeerde wijk en bij het leggen van contacten met lokale organisaties, verenigingen en instellingen.

De opname van nieuwkomers in Nederland en Duitsland en dus ook in beide steden verschilt. De Nederlandse is de omgang met nieuwkomers wettelijk geregeld in de *Wet inburgering nieuwkomers* (WIN) die een sterk accent legt op kennisverwerving van de Nederlandse taal en op maatschappijoriëntatie. Nieuwkomers zijn verplicht gedurende een jaar een cursusprogramma te volgen. Dit programma omvat in totaal 600 lesuren, waarvan een groot deel gericht is op taalverwerving. Het *Regionaal Opleidingencentrum (ROC)* is daarbij één van de onderwijsinstanties die zo'n programma aanbiedt. De stad Münster heeft in haar gemeentelijke integratiebeleid een ander zwaartepunt. In Münster is het doel Spätaussiedler met ondersteuning van een integratieloods contacten te laten leggen – te laten andocken, ofwel aanmeren – in een nieuwe woonomgeving die niet etnisch gesegregeerd is.

Ondanks, of misschien wel beter van wege, de verschillen tussen beide steden in termen van migrantengroepen en integratieconcepten, wordt verondersteld dat het mogelijk is van elkaar te leren door ervaringen en kennis uit te wisselen. Om het geleerde te systematiseren werd in 2004 een binationaal onderzoek in het leven geroepen.

1.1 Doelstelling van het binationale onderzoek

Doel van het binationale onderzoek is inzicht te verkrijgen in de effectiviteit van de verschillende maatregelen die in Münster en Enschede gerealiseerd zijn. De onderzoeksvraag luidt: hoe succesvol zijn de verschillende programma's voor nieuwkomers in Enschede en Münster en hoe kunnen eventuele verschillen worden verklaard? Daarbij wordt er van uitgegaan dat de mate van welslagen van integratie een empirisch en kwantitatief meetbaar proces is. Aan dit vergelijkende onderzoek ligt de veronderstelling ten grondslag dat het mogelijk is de mate van integratie van migranten te meten. Voor de meting van het verloop van de integratie van migranten in Münster en Enschede is, uitgaande van een meerdimensionaal begrip van integratie en in navolging van het werk van Dagevos en Esser, een set empirische indicatoren ontwikkeld (zie Michalowski et al 2006: 11-16). Deze indicatorenset betreft:

1. Kennis van de taal van het ontvangende land
2. Kennis van de samenleving
3. Deelname aan de arbeidsmarkt en overige maatschappelijke activiteiten
4. Economische zelfstandigheid (geen uitkering)
5. Opleidingsniveau
6. Het wonen in een niet-gesegregeerde buurt
7. Lidmaatschap van verenigingen en organisaties
8. Informele contacten met autochtonen
9. De etnische achtergrond van de partner (ook wel intermarriage)
10. Het gevoel van verbondenheid met het ontvangende land
11. Het onderschrijven van liberale waarden en normen (zie bijlage 1)

Aan de hand van deze indicatoren is in 2004 / 2005 een eerste deelonderzoek naar het verloop van inburgering uitgevoerd in twee geselecteerde cohorten die in 2004 in Enschede en Münster hebben deelgenomen aan de inburgeringscursus respectievelijk het loodsproject (Michalowski et al 2006). Gepland is dezelfde groepen gedurende een langere periode te volgen en de mate van integratie van deze migranten te onderzoeken. De achterliggende gedachte is daarbij dat A) integratie een complex en meerjarig proces is, waarbij B) de ontwikkeling van verschillende aspecten van integratie niet automatisch gelijktijdig plaatsvinden en waarbij C) deze verschillende aspecten van integratie elkaar in de loop der tijd op complexe wijze kunnen beïnvloeden.

1.2 Doelstelling van het deelonderzoek 2006

De voor 2006 geplande evaluatie van het INTERREG-project “migranten integreren” heeft tot doel aan de hand van indicatoren betrouwbaardere uitspraken te kunnen doen over de integratie naarmate de verblijfsduur langer wordt. Het wetenschappelijke begeleidende onderzoek stoelt op de in 2004 / 2005 uitgevoerde evaluatie van de nieuwe insteek van het integratiewerk voor nieuwkomers. De uitspraken die op basis van deze eerdere evaluatie konden worden gedaan waren beperkt op grond van de korte verblijfsduur van de respondenten. De bruikbaarheid van de in de projectperiode 2004 en 2005 ontwikkelde set van indicatoren moet verder worden geverifieerd en de indicatoren moeten worden gecorreleerd en indien nodig moeten indicatorgroepen worden gevormd.

Door de voortgezette waarneming van de in 2004 naar Münster en Enschede gekomen groepen dient de evaluatie van het gevoerde beleid verder te worden verdiept. In het onderzoek dat tot dusver plaatsvond kon de na een half jaar respectievelijk anderhalf jaar bereikte vooruitgang worden gemeten. Bij de nieuwe meting na ongeveer tweeënhalf jaar wordt ervan uitgegaan dat niet alleen enkele koplopers, maar een groter deel van het onderzochte cohort vooruitgang heeft geboekt, b.v. op de arbeidsmarkt of in het leggen van contacten met autochtonen.

Daarnaast moet het integratieconcept van Münster, dat naast de ‘klassieke’ factoren als taal, werk en opleiding ook sterk gekenmerkt wordt door de thema’s wonen, opbouwen van sociale contacten met autochtonen en een begeleidend loodswerk, worden vergeleken met het Nederlandse concept, dat vooral uitgaat van taalbevordering en scholing.

Tenslotte beoogt deze studie het verrichte integratiewerk nader te belichten vanuit de gedachte van *Social Return on Investment* (SROI).

1.3 Structuur van het verslag

Het voor u liggende verslag bestaat uit vier hoofdstukken. Aansluitend aan de in dit inleidende hoofdstuk geschetste theoretische basis van het in 2006 voortgezette Nederlands-Duitse onderzoek naar de integratie van nieuwkomers en de effectiviteit van integratiemaatregelen, worden in het volgende hoofdstuk het methodologische kader van het onderzoek en de uitvoering in Münster en Enschede beschreven, waarbij tevens kort zal worden toegelicht hoe de empirisch verzamelde gegevens zijn verwerkt aan de hand van de integratiemeetlat.

In hoofdstuk 3 staan vervolgens de resultaten centraal. Aan de hand van de indicatoren

wordt de integratiedynamiek van de cohorten in Münster en in Enschede beschreven. Daarbij worden eerst vergelijkingen gemaakt tussen de loods- en de controlegroep in Münster (paragraaf 3.1) en tussen de onderzochte populaties in Nederland en Duitsland (paragraaf 3.2), waarna in paragraaf 3.3 de samenhangen tussen de diverse indicatoren alsmede een aantal achtergrond variabelen worden onderzocht.

In hoofdstuk 4 volgen dan de conclusies, waarbij de herkenbare effecten van de gemeentelijke integratiemaatregelen bijzondere aandacht zullen krijgen.

2 Hoe wordt integratie gemeten? De opbouw van het onderzoek

De effectiviteit van de nieuwe integratie-instrumenten wordt in dit onderzoek op het niveau van de migranten onderzocht.

Daarvoor is in Münster de groep Spätaussiedler van 2004 wederom geheel geïnterviewd. Bij de eerste twee interviewreeksen werden beide keren 145 personen vanaf 14 jaar geïnterviewd. Bij de in 2006 uitgevoerde interviewreeks zijn opnieuw de twee onderzoeksgroepen onderscheiden:

- 1) de loodsgroep van nieuwkomers die vanaf 2004 aan het loodsp project hebben deelgenomen en die hebben kunnen profiteren van de daarin aangeboden diensten,
- 2) de controlegroep, bestaande uit nieuwkomers die overwegend in de tweede helft van 2004 gekomen zijn en die niet meer aan het project konden deelnemen.

Beide groepen zijn in een derde interviewreeks aan de hand van de ontwikkelde set indicatoren onderzocht.

In Enschede werd de onderzoekspopulatie gevormd door 182 personen met een inburgeringsplicht die tussen 1 augustus 2003 en 1 augustus 2004 hun eerste gesprek over integratie met de gemeente Enschede hebben gehad en die aansluitend begonnen zijn met een inburgeringscursus bij het ROC (Michalowski et al 2006: 50-52).

Terwijl bij de voorgaande metingen de mate van inburgering van nieuwkomers werd vastgesteld aan de bovengenoemde elf integratie-indicatoren en drie andere ‘achtergrondindicatoren’ (gezondheid, criminaliteit en afstand tot arbeidsmarkt), concentreert de actuele meting zich op twaalf indicatoren. Dat wil zeggen: de achtergrondindicatoren criminaliteit en afstand tot de arbeidsmarkt worden in dit vervolgonderzoek niet meer beschouwd en gezondheid wordt als twaalfde indicator toegevoegd.

De indicatoren worden in beide steden aan de hand van een gestandaardiseerde vragenlijst vastgesteld, waarbij slechts uitzonderingen gelden voor de indicatoren *opleidingsniveau* en *niet-gesegregeerde woonbuurt*. Namelijk, voor het opleidingsniveau wordt uitgegaan van het opleidingsniveau bij aankomst, een gegeven dat in deze nieuwe studie meer als hulpbron dan als indicator van inburgering wordt gezien, en voor het vaststellen van de indicator niet-gesegregeerde woonbuurt wordt gebruik gemaakt van bestaande classificaties van de betreffende steden: Münster en Enschede.

De interviews worden geanalyseerd volgens de gebruikelijke wetenschappelijke standaards, waarbij op drie niveaus vergeleken wordt: tussen de projectdeelnemers, die tot de

‘loodsgroep’ behoren, en de ‘controlegroep’, tussen de eerste, tweede en derde interviewreeks en tussen de in Münster en Enschede verzamelde gegevens.

2.1 Nieuwe vragenlijsten

Voor de enquête in 2006 is in een nauwe samenwerking tussen de Universiteit Twente en de Westfälische Wilhelms-Universität Münster een nieuwe vragenlijst in het Nederlands en het Duits ontwikkeld (zie bijlage 2). De belangrijkste veranderingen ten opzichte van de vragenlijsten van het afgelopen jaar zijn de volgende:

- a. Alle indicatoren worden nu vastgesteld aan de hand van de antwoorden op de vragenlijsten, dit in tegenstelling tot de meting in 2005, waarin voor een deel van de indicatoren gebruik werd gemaakt van beschikbare administratieve gegevens;
- b. De vragenlijst is sterk ingekort, vooral door het weglaten van minder relevante gebleken achtergrondvragen;
- c. De vragenlijsten in Enschede en Münster zijn nauwkeuriger op elkaar afgestemd (gelijke vragen, volgorde en codering) en er zijn nog slechts kleine verschillen, b.v. daar waar bij de vragen rekening dient te worden gehouden met specifieke aspecten van het Duitse huisvestingsbeleid.

2.2 Uitvoering van de meting in Münster

De derde interviewronde in Münster duurde van 14 juni tot 7 september 2006. De respondenten werden opgebeld voor een afspraak. Hierbij legden de interviewers precies vast hoe een afspraak met de respondenten diende te worden gemaakt. Dit om geen ruimte voor uitvluchten te geven. Bij de telefonische benadering voor een afspraak waren er geen weigeringen, maar wel vaak uitvluchten, waarop de interviewsters met goede argumenten in nieuwe belrondes moesten reageren. Terwijl bij de eerste belronde en over het algemeen bij de eerste interviewrondes de personen van de loodsgroep iets bereidwilliger waren dan die van de controlegroep, bleek dit in de derde interviewronde plotseling anders. De personen van de loodsgroep waren nu vanwege verschillende redenen niet altijd bereid tot een interview. Soms was hun het belang van deelname aan de interviews na het einde van het loodsproject niet duidelijk. Daarnaast was sprake van een negatieve houding ten opzichte van de vragenlijst, die door al geïnterviewde personen vertekend werd doorgegeven. Vooral met personen waarmee de loods nog steeds goede contacten had, was het mogelijk snel een afspraak te maken. Al met al bleek dat vooral de mensen met een baan een goed georganiseerde agenda hadden.

Enkele gezinnen moesten meermaals worden aangeschreven. Men reageerde meestal niet op post. Later werd via kennissen of familie het huidige telefoonnummer achterhaald. Vier personen werden telefonisch geïnterviewd, drie vragenlijsten werden op grond van tijdgebrek mee naar huis gegeven. Omdat deze formulieren niet geheel ingevuld werden, werd vervolgens alsnog telefonisch naar de ontbrekende antwoorden gevraagd. De afspraken werden vaak verschoven of de personen verschenen in het geheel niet. Redenen die daarvoor kunnen worden genoemd zijn het begin van de vakantie, andere werktijden, verblijf in het ziekenhuis, een sterfgeval in de familie en een bruiloft.

Ondanks meer werk en een korte periode voor de interviews was het mogelijk de afspraken flexibel in te plannen. De stad Münster stelde twee ruimten ter beschikking aan de interviewsters, die op werkdagen tot acht 's-avonds uur gebruikt konden worden. Twee personen uit de loodsgroep konden pas via bemiddeling door de integratieloods voor een derde interview worden gewonnen. Twee personen uit de controlegroep werden voor de eerste keer geïnterviewd: bij de eerste metingen hadden zij geweigerd mee te werken.

In de eerste interviewronde werden 145 personen (94 uit de loodsgroep en 51 uit de controlegroep) van de in totaal 206 in 2004 naar Münster gekomen Aussiedler incl. 43 kinderen onder 14 jaar geïnterviewd. In de tweede ronde werden 145 (92 uit de loods- en 53 personen uit de controlegroep) geïnterviewd. In de derde interviewronde in 2006 bedroeg het totale aantal 147 personen, daarvan 89 personen uit de loodsgroep en 58 uit de controlegroep. Opvallend hierbij is een het iets hogere totaal aantal respondenten en het iets lagere aantal repondenten uit de loodsgroep.

Er is maar weinig uitval en deze uitval kan goed worden verklaard. Er konden in totaal acht personen niet worden geïnterviewd, drie daarvan uit de controle- en vijf uit de loodsgroep. Eén persoon van de controlegroep ging tijdelijk naar Rusland om daar zijn opleiding af te ronden. De tweede niet geïnterviewde jongere nam aan geen van de drie interviewrondes deel. De derde niet geïnterviewde persoon, een vrouw, bleek niet meer in Münster geregistreerd. Wellicht is zij teruggekeerd naar Rusland. Bij de in totaal vijf niet geïnterviewde personen uit de loodsgroep ging het om: een persoon met een ernstige ziekte en een verplegend gezinslid, een vrouw die met iemand uit een andere stad getrouwd is, en twee mannen die op reis waren en vanwege tijdgebrek niet konden deelnemen aan het interview. Over het geheel gezien is sprake van een zeer hoge respons. De respondenten ontvingen als bedankje een door de EUREGIO ter beschikking gestelde ballpoint en een kaart van de Nederlandse en Duitse grensgebieden met informatie over de EUREGIO.

De vragenlijst werd mondeling in het Duits of in het Russisch afgewerkt en door de

interviewsters in het Duits ingevuld. De respondenten konden zelf aangeven welke taal zij wilden gebruiken. In de gevallen waarin een individueel interview vanwege organisatorische redenen niet mogelijk was, was dat anders. Hierbij kwamen de respondenten een gezamenlijke taal overeen. In 49 procent van de gevallen vond een individueel interview plaats. De jongeren werden indien mogelijk alleen geïnterviewd; zij gaven meestal de voorkeur aan de Duitse taal. Het percentage in het Duits en afwisselend in het Duits én Russisch gehouden interviews bedroeg 33 procent. Dit percentage verschilde nauwelijks van de tweede interviewronde (32 procent), waarbij het aantal in het Duits geïnterviewde mensen (27 personen ofwel 18 procent) lager uitvalt dan in de tweede ronde (38 personen, ofwel 26 procent).

Het invoeren van de ingevulde vragenlijsten in SPSS vond parallel aan de derde interviewronde plaats. In overleg met de Universiteit Twente werd een SPSS invoerscherm ontwikkeld voor het invoeren en coderen van de gegevens. Aansluitend aan de beschrijving van het verloop van de derde meting in Enschede wordt tenslotte aan het eind van dit hoofdstuk ingegaan op de wijze van dataverwerking uit de actuele meting in de beide steden. Dit om de resultaten van het deelonderzoek van 2006 in hoofdstuk 3 apart te kunnen weergeven voor Münster en Enschede.

2.3 Uitvoering van de meting in Enschede

Voor het afnemen van de enquêtes is in Enschede nauw samengewerkt met het ROC van Twente, dat voor dit onderzoek zowel aanvullende menskracht als aanvullende faciliteiten beschikbaar stelde. In deze samenwerking werd een intensief traject gevolgd om een zo hoog mogelijke response te bereiken. Toch viel dit laatste al met al niet mee.

In eerste instantie zijn alle personen uit het te bereiken cohort door het ROC per brief uitgenodigd om zich aan te melden voor een van meerdere geplande groepsbijeenkomsten, waarin de vragenlijst onder begeleiding (taalhulp) kon worden ingevuld. Dit bleek in vergelijking tot voorgaande meting echter een beperkte respons op te leveren, waarvan uiteindelijk nog minder personen zich daadwerkelijk op het geplande tijdstip meldden (in totaal zo'n 40 personen). Een aantal uitnodigingsbrieven bleek retour te komen omdat het bij het ROC bekende adres niet (langer) juist was en er werd één expliciete weigering ontvangen.

Hierop is halverwege juli een tweede ronde van benadering van respondenten gestart. Er werden extra bijeenkomsten bij het ROC gepland en iedereen die de eerste ronde niet gekomen was, is door studentassistenten van de UT gebeld met de vraag of men alsnog langs wilde komen òf, indien men dat liever had, dat men de vragenlijst thuis wilde invullen (in welk geval de vragenlijst tezamen met een gefrankeerde retourenvelop werd toegestuurd). Bij

deze telefonische oproep kon voor een groot aantal mensen gebruik worden gemaakt van het in de eerste enquête ingevulde telefoonnummer, en wanneer dit niet beschikbaar was, of niet meer bleken te kloppen, is in de telefoongids gezocht naar eventuele andere nummers. Ook deze ronde leverde echter een beperkt aantal toezeggingen tot deelname op die wederom niet allemaal werden nagekomen.

Als derde methode om mensen te benaderen en te bewegen om alsnog aan de enquête deel te nemen is vervolgens besloten om alle personen die begin augustus nog niet hadden deelgenomen, de vragenlijst inclusief retourenvelop toe te sturen met een hernieuwd verzoek deze ingevuld te retourneren. Bij deze verzending werden voor zover mogelijk eerder foutief gebleken adressen via de gemeente - afdeling Taal en Inburgering - nagetrokken (waarbij overigens bleek dat ook deze afdeling in veel gevallen niet over de actuele adresgegevens beschikte). Uiteindelijk konden echter ongeveer 100 vragenlijsten met gefrankeerde retourenvelop worden opgestuurd. Na een hierop volgende telefonische oproepronde met de vraag om de enquête toch vooral te retourneren kwam het totaal aantal ingevulde vragenlijsten op 83 exemplaren, ofwel een krappe 46 procent.

Analyse non-respons in Enschede

Omdat in Enschede maar 83 van de 182 benaderde kandidaten aan de enquête meewerkten, is aanvullend onderzoek gedaan naar mogelijke selectiviteit in de non-response. Daartoe is aan de hand van de vorig jaar berekende indicatoren een vergelijking gemaakt tussen personen die dit jaar wel als respondent hebben meegedaan en de personen die dit jaar niet zijn bereikt. De resultaten van die vergelijking worden gepresenteerd in tabel 2.3.1.

Uit de vergelijking blijkt dat op slechts twee van de twaalf vergeleken indicatoren significante verschillen tussen de respondenten en de niet-respondenten zijn te ontdekken, namelijk bij de indicator economische zelfstandigheid en bij de indicator contact met autochtonen. We zien daarbij dat in beide gevallen de respondenten iets minder goed scoren dan de niet-deelnemers hetgeen in tegenspraak is met de aanvankelijke veronderstelling van de onderzoekers. De verschillen zijn echter gering en er lijkt geen reden om aan te nemen dat de in het vervolg van dit verslag gepresenteerde resultaten ernstig vertekend zullen zijn door een selectieve respons.

Tabel 2.3.1: non-respons analyse deelname 2006

Indicator (2005)	Gemiddelde score op indicator		significantie
	Geen respondent in 2006	Wel respondent in 2006	
Taal, profieltoets	61,6	60,3	0,78
Kennis samenleving MO-toets	74,7	74,0	0,82
Uren arbeid (betaald of onbetaald)	11,2	7,1	0,31
Gezin onafhankelijkheid van uitkering	68,8	52,6	0,03
Opleidingsniveau	59,6	56,1	0,42
Percentage Nederlanders in de wijk	73,7	73,2	0,70
Deelname in kerk, vereniging et cetera	18,6	28,4	0,15
Informele contacten met autochtonen	52,1	41,1	0,00
Heeft partner	68,3	68,1	0,98
Partner is Nederlands	43,3	30,9	0,14
Identificatie met Nederland	44,4	51,9	0,10
Onderschrijven van moderne normen	47,4	43,3	0,28

2.4 Gegevensverwerking

Onderstaand wordt kort toegelicht hoe de gegevens van de derde meting in Enschede en Münster zijn benut bij het bepalen van de diverse indicatoren.

De inschatting van de eigen taalvaardigheden van de migranten werd bij de actuele meting in Münster en Enschede op dezelfde manier gemeten met zogenoemde *Can-Do-Statements*. De taalbeheersing wordt door twee vragen gemeten (zie bijlage 2): door de vraag hoe men de eigen taalbeheersing zelf beoordeelt en door de vraag over de taalvaardigheden. Het tweede vragencomplex is overeenkomstig het competentieniveau A2 van de Europese referentiekaders voor talen geformuleerd. Dit taalniveau wordt in Nederland van inburgeringskandidaten gevraagd. Bij de Spätaussiedler zijn de taaleisen bij de inburgering van minder groot belang. Door de oriëntatie op niveau A2 kan men echter de veranderingen

van taalvaardigheden van migranten meten en de taalvaardigheden in Münster en in Enschede met elkaar vergelijken. Daarnaast wordt het taalgebruik van de migranten in de vriendenkring gemeten. Ook het taalgebruik in het interview zelf, in het Nederlands respectievelijk Duits, levert informatie op over de taalvaardigheden van de respondenten.

In metingen tot dusver werd de indicator kennis van de samenleving alleen in Enschede gemeten, waarbij de resultaten van maatschappelijke oriëntatietest werden meegenomen in de algehele beoordeling van de integratie. Omdat deze indicator maar in beperkte mate meegenomen kon worden bij de tweede meting is de indicator in beide landen vastgesteld aan de hand van een serie vragen over rechten en plichten, kennis over nationale en regionale instellingen et cetera (zie bijlage 1, Michalowski 2006).

Voor de indicatoren deelname aan de arbeidsmarkt en maatschappelijke participatie en ook economische zelfstandigheid zijn diverse vragen gesteld.. Er is niet alleen gevraagd of men werk heeft of dat de respondent of het gezin is aangewezen op een uitkering, maar ook of men, wanneer men momenteel geen voltijds betaalde baan heeft, bereid is om te gaan te werken. .

Nadat erop ingegaan wordt hoe intensief de geïnterviewde migranten gebruik maken van de voorzieningen in de stad of in de buurt (sport, kerk), wordt de vraag behandeld hoe intensief de contacten tussen migranten en autochtone bevolking zijn. Tot dergelijke betrekkingen worden contacten in de vrije tijd, de buurt en de vriendenkring gerekend. De vragen naar de identificatie met de autochtone bevolking of met de eigen etnische groep worden samen behandeld met de vragen over de emotionele gesteldheid, de tevredenheid over het eigen leven, de eigen gezondheid en die van de gezinsleden (in Münster wordt hierbij alleen naar kinderen gevraagd).

De indicator ‘onderschrijven van moderne waarden en opvattingen’ wordt aan de hand van 16 instemmende of afwijzende reacties op meer traditionele en meer liberale standpunten gemeten.

De belangrijkste resultaten van de deelonderzoeken in Münster en Enschede worden, zoals gezegd, in het volgende hoofdstuk gepresenteerd

3 Vergelijking van integratieverloop: beschrijving van centrale resultaten

Het volgende hoofdstuk geeft inzicht in de integratiedynamiek van de in 2004 naar Münster gekomen Spätaussiedler en de nieuwkomers die in Enschede in dezelfde periode deelgenomen hebben aan de inburgeringscursus. De beschrijving van de resultaten vindt plaats aan de hand van de besproken indicatoren.. Daarbij wordt de vraag behandeld op welke terreinen de migranten successen bereikt hebben en waar er nog tekortkomingen zijn.

In Münster wordt, net als in de voorgaande enquêtes, de loodsgroep vergeleken met de controlegroep: op welke terreinen hebben de respondenten van de loodsgroep, die konden profiteren van deelname aan het loodsproject, meer vooruitgang geboekt dan de respondenten van de controlegroep, die geen ondersteuning van de integratieloods kregen niet in een door de stad Münster als integratiebevorderende wijk zijn 'aangemeerd'?

Om vooruitgang in de afzonderlijke integratieprocessen te kunnen vaststellen worden ook, indien dit nuttig lijkt, vergelijkingen getrokken met de resultaten van de voorafgaande metingen. De als meetinstrument ingezette integratie-indicatoren en hun belangrijkste statistische verbanden worden bediscussieerd, waarna conclusies over tendensen in de integratiedynamiek van het deelonderzoek 2006 worden getrokken.

3.1 Resultaten van het deelonderzoek in Münster

Kennis van de Duitse taal (indicator 1)

Wanneer men de inschatting qua taalkennis van loodsgroep met de controlegroep vergelijkt, valt op dat de respondenten bij de derde interviewronde ongeveer hetzelfde taalniveau bereikt hebben. Uit de beoordeling van alle uitspraken over het beheersen van de Duitse taal volgen slechts geringe verschillen tussen de verschillende groepen. De loodsgroep scoort hierbij met 71,2 procent respondenten die alle vragen met ja beantwoord hebben iets beter dan de controlegroep met 70,8 procent. De controlegroep scoort bij de schrijfvaardigheid, het zelf eenvoudige teksten kunnen schrijven iets beter dan de loodsgroep (50 procent en 79 procent, tegen 49 en 72 procent). De communicatieve vaardigheden met publieke instellingen zijn bij beide groepen in vergelijking met andere alledaagse situaties minder ontwikkeld.

Tabel 3.1.1 beheersing van de taal

Beheersing van de taal (ja ik kan...)	doelgroep		totaal
	Loodsgroep	controlegroep	
U ziet op de televisie een interview met de minister van familie zaken over kinderloosheid in Duitsland. Begrijpt u de belangrijkste zaken van het interview?	71 (80%)	43 (74%)	114 (77,6%)
U heeft te weinig geld op uw rekening om uw telefoonrekening te betalen. Kunt u uw bank (telecom) in het Duits verklaren wat uw probleem is en vragen om een voorlopige oplossing?	63 (71%)	42 (72%)	105 (71,4%)
Kunt u schriftelijke mededelingen van Duitse overheidsinstanties begrijpen (schrijven van de GEZ of folder over het afhalen en ophalen van vuilnis / boete voor verkeerd parkeren)	75 (84%)	46 (79%)	121 (82,3%)
U bent jarig en geeft een feestje. Kunt u uw vrienden en bekenden in het Duits schriftelijk uitnodigen?	64 (72%)	46 (79%)	110 (74,8%)
U heeft een mobieltje met contract gekocht. Kunt u het contract zelf schriftelijke opzeggen?	44 (49%)	29 (50%)	73 (49,7%)
Totaal	63 (71,2%)	41 (70,8%)	104,6 (71%)

De eigen mening over het taalgebruik toont dat de respondenten van de controlegroep met 78 en 67 procent vaker berichten over communicatieve competenties dan de loodsgroep met 72 respectievelijk 65 procent. De genoemde waarden vallen al met al lager uit dan bij het tweede interview (tabel 3.1.2, tabel 3.1.3). Bij de enquête van 2005 was de loodsgroep in alle gevraagde gebruikscontexten succesvoller. De actuele meting toont dat de loodsgroep alleen op begrijpend vlak vaker aangeeft over competenties te beschikken. De controlegroep scoorde echter ook bij de tweede meting bij spreekvaardigheid met 28 procent beter dan de loodsgroep, waarbij 21 procent van de respondenten aangaf goed Duits te kunnen spreken. Bij de taalvaardigheid van de respondenten kan op grond van hun eigen inschattingen worden geconcludeerd dat de meeste respondenten in Münster in staat zijn Duitse televisie en Duitse kranten goed tot middelmatig te volgen en dat zij een kort gesprek of een sollicitatiegesprek in het Duits kunnen voeren.

Tabel 3.1.2 taalgebruik (2006)

taalgebruik	Doelgroep (1-goed, 2-middelmatig, 3-iets, 4-niet/nauwelijks, in %)								Totaal (in %)			
	Loodsgroep				Controlegroep							
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Duitse televisie begrijpen	33	43	18	7	40	33	19	9	35	39	18	8
Duitse kranten begrijpen	20	49	21	9	33	33	28	7	25	43	24	8
Een kort gesprek in het Duits voeren	45	27	17	11	47	31	16	7	46	29	16	10
Een sollicitatiegesprek in het Duits voeren	35	30	20	14	38	29	22	10	36	30	21	12

Tabel 3.1.3 taalgebruik (2005)

Taalgebruik	Doelgroep				Totaal (in %)	
	Loodsgroep		controlegroep			
	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee
Duitse televisie begrijpen	81	19	78	22	80	20
Duitse kranten begrijpen	67	33	49	51	60	40
Een kort gesprek in het Duits voeren	84	16	79	21	82	18

Het taalniveau van de respondenten is in vergelijking met de voorafgaande enquête echter nauwelijks beter geworden, waarbij ook de verschillen tussen de verschillende groepen in Münster maar klein zijn. Iets anders is het gebruik van het Duits in de vriendenkring. Op de vraag welke taal men gebruikt wanneer men met de drie beste vrienden of kennissen spreekt, geven 23 procent van de loods- en 22 procent van de controlegroep aan met hun eerstgenoemde vriend Duits te spreken. 21 procent van de loods- en 16 procent van de controlegroep spreekt ook met de als tweede genoemde vriend Duits. Met de derde vriend wordt door 21 resp. 24 procent van de geïnterviewden Duits gesproken.

Kennis van de samenleving (indicator 2)

Hoe goed de Spätaussiedler in Münster de samenleving hebben leren kennen wordt onderstaand beschreven. Hun kennis over de Duitse maatschappij wordt niet gemeten door te vragen of normen, waarden of nationale symbolen bekend zijn, wel door te vragen naar niet vanzelfsprekende rechten en plichten waarmee men in het leven van alledag in aanraking komt. Ondanks de redelijke taalvaardigheden is deze kennis nog vrij gering. Wanneer ook nog eens in aanmerking genomen wordt dat in 86 gevallen meer dan twee personen tegelijkertijd geïnterviewd werden, moet het aantal juiste antwoorden nog lager worden

ingeschat omdat, tegen de bedoeling in, de meeste antwoorden op deze vraag ‘collectief’ werden gegeven. De controlegroep blijkt met 59 procent juiste antwoorden over de Duitse samenleving iets beter te doen dan de loodsgroep met 55 procent goede antwoorden:

Tabel 3.1.4 kennis van de samenleving / percentage juiste antwoorden

Welke uitspraken zijn volgens u juist?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
In Duitsland kan je alleen studeren wanneer je ouders veel geld hebben	70 (79%)	38 (66%)	108 (74%)
Als je een hoge huur moet betalen en weinig inkomen hebt, kun je huursubsidie aanvragen	74 (83%)	51 (88%)	125 (85%)
De Duitse bondsdag bevindt zich in Bonn	45 (51%)	37 (64%)	82 (56%)
De FDP is een socialistische partij in Duitsland	29 (33%)	12 (21%)	41 (28%)
Michael Ballack is een bekende Duitse zanger	51 (57%)	34 (59%)	85 (58%)
De Duitse bondskanselier Angela Merkel is van de SPD	47 (53%)	33 (57%)	80 (54%)
Als een getrouwde man geld wil lenen van de bank, moet zijn vrouw hem hiervoor toestemming verlenen	21 (24%)	18 (31%)	39 (27%)
De ADAC is een vereniging voor milieubescherming	57 (64%)	40 (69%)	97 (66%)
Het is in Duitsland verplicht om tegen ziektekosten verzekerd te zijn	78 (88%)	54 (93%)	132 (90%)
WDR 1 is een commerciële radiozender	33 (37%)	19 (33%)	52 (35%)
De stad Frankfurt (a. M.) ligt in de deelstaat Sachsen	53 (60%)	29 (50%)	82 (56%)
In Duitsland moet iedereen een persoonsbewijs bij zich hebben	20 (22%)	12 (21%)	32 (22%)
De bekende historische kooien in Münster hangen aan de dom	40 (45%)	37 (64%)	77 (52%)
Kinderen die naar de basisschool gaan en goed presteren, gaan daarna (... naar het gymnasium)	63 (71%)	43 (74%)	106 (72%)
Vanaf welke leeftijd zijn jongeren in Duitsland niet meer leerplichtig? Zij hoeven niet meer iedere dag naar school. (Einde van de leerplicht hele dagen naar school te gaan – vanaf 16 jaar)	21 (24%)	33 (57%)	54 (37%)
Wanneer begint de pensioensgerechtigde leeftijd in Duitsland? (voor vrouwen en mannen vanaf 65 jaar)	39 (44%)	35 (60%)	74 (50%)
U heeft een nieuwe televisie gekocht. Al na een paar dagen is hij kapot. Wie kan het probleem oplossen? (de winkel)	88 (99%)	58 (100%)	146 (99%)
Totaal	49 (55%)	34 (59%)	83 (56%)

Beide onderzochte groepen weten wel iets over de plicht tot ziektekostenverzekering, rechten van de consument (klachten) en sociale rechten (recht op huursubsidie). De respondenten zijn het minst bekend met Duitse politieke partijen en zijn dan ook geen lid van een partij. Bij sommige vragen is nog een oriëntatie op het land van herkomst te herkennen. Dit is b.v. het geval wanneer gevraagd wordt naar de pensioengerechtigde leeftijd, de overstap

naar het gymnasium of de plicht een persoonsbewijs bij zich te hebben. Op sommige uitspraken reageerde men in de trant van: „van welke partij is Gerhard Schröder, dan is het niet de partij van Merkel“. Of: „Michael Ballack heb ik net op de televisie gezien [na een pauze], hij is dus vast een bekende zanger“ en „Bondsday [na een pauze], welke day?“. De Bondsday werd bovendien meermaals met de Russische ambassade verward. In het jaar van het WK voetbal, waarin het hele land op zijn kop stond en een door de Duitse samenleving waargenomen identificatie van Duitsland onder migranten aan de orde van de day was, kennen opmerkelijk weinig Spätaussiedler Michael Ballack, de aanvoerder van het elftal.

Iets anders is de open vraag die betrekking heeft op de kennis van het arbeidsrecht en de instellingen waarbij men voor hulp kan aankloppen. Wanneer een werkgever een werknemer met een vast arbeidscontract onverwacht vertelt dat hij vanaf komende week geen werk meer voor hem heeft, geven de meeste respondenten (30 procent van de loods- en 28 procent van de controlegroep) aan, dat zij zich in dit geval eerst tot de Agentur für Arbeit (arbeidsbureau) zouden wenden. De redenen die genoemd worden voor deze beslissing zijn verschillend: advisering en inlichtingen (22 procent van alle respondenten), melding werkloos te zijn en het aanvragen van een uitkering (tien procent) en zoeken naar een andere baan (negen procent). De respondenten zouden bovendien contact opnemen met een advocaat (22 procent), vakbond of ondernemingsraad (19 procent), chef dan wel werkgever (zeven procent), rechtbank voor arbeidszaken (drie procent), sociale dienst of een maatschappelijk werker (één procent). Opvallend is daarbij dat op de tweede plaats door beide onderzochte groepen de vakbond of de ondernemingsraad genoemd wordt. De migranten weten al dat deze instanties in dergelijke gevallen kunnen ingrijpen en belangrijke hulp kunnen bieden aan werknemers, terwijl maar 34 procent een baan heeft (wat hierna nog gedetailleerder beschreven zal worden). Anderzijds zou men ook de integratieloods of de maatschappelijk werker eerst om raad vragen. De reden die hiervoor genoemd wordt is dat zij de “eerste contactpersoon” in het geval van problemen is. Vijf procent van de respondenten zou zich tot de integratieloods wenden. Dit kan worden geïnterpreteerd als teken van vertrouwen en acceptatie. Voor de loods bestaan er geen slechte vragen en zij kan in de taal antwoorden die de migranten het beste kennen. Als eerste contactpersoon wordt hierbij ook de Agentur für Arbeit bedoeld. Minder personen konden bij deze vraag een tweede organisatie noemen waarmee zij contact zouden opnemen. De antwoorden komen overeen met die voor de instantie waarmee het eerst contact opgenomen zou worden. Zij worden echter toch door 40 procent van de loods- en slechts door 28 procent van de controlegroep gegeven. De respondenten van de loodsgroep konden bovendien meer organisaties en redenen noemen voor contact. Al naar gelang de organisatie

werden door de respondenten de volgende redenen genoemd: “ontslag onrechtmatig, onderhandelen over afkoopsom, belangen behartigen, protesteren tegen ontslag, dan wel hiervoor redenen laten noemen en laten verklaren wanneer het weer mogelijk zal zijn het werk te hervatten“. Aan de respondenten werd nog een ander “probleem” voorgelegd: men koopt iets of sluit een contract en is hier daarna ontevreden over. De respondenten konden hier kiezen voor meerdere relevante organisaties die in dit geval kunnen helpen, b.v. welzijnsorganisatie, consumentenbond, vrienden/bekenden, loods, sociale dienst. 38 procent van de controlegroep en 27 procent van de loodsgroep zou contact opnemen met de consumentenbond. Alleen de loodsgroep kent het ‘Wohlfahrtsverband’. Tot deze organisatie zou zich vier procent van de loodsgroep wenden. 34 procent van de loodsgroep zou de loods vragen en 14 procent van de controlegroep de sociale dienst. 38 procent van de controlegroep zou contact opnemen met de organisatie waarmee het contract gesloten werd. Over het geheel gezien willen de geïnterviewde Aussiedler de samenleving graag beter leren kennen. Hun kennis op dit terrein kan echter nog worden verbeterd, hetgeen de respondenten zelf verbinden met contacten met Duitsers en gebruik maken van media. Welke samenhang de kennis van de samenleving met andere integratie-indicatoren heeft, zal later worden behandeld.

Arbeid en overige maatschappelijke activiteiten (indicator 3)

Het integratieverloop van de migranten ten aanzien van werk en andere maatschappelijke activiteiten wordt onderstaand beschreven. Er worden ook enkele karakteristieken genoemd van mensen in de arbeidsmarkt geïntegreerd zijn c.q. al een baan hebben. De metingen tot dusver hebben aangetoond dat maar weinig mensen meteen na aankomst of anders na een jaar een baan hebben. Wel is het percentage personen met een baan sinds de eerste interviewronde van één naar negen procent gestegen. (vergelijk Michalowski et al 2005: 80, tabel 3.1.6). Bij de actuele meting na twee tot twee-en-een-half jaar verblijf in Duitsland geeft 34 procent te kennen een baan te hebben. De loodsgroep is duidelijk beter geïntegreerd in de arbeidsmarkt dan de controlegroep. Veertig procent van de loods- en 24 van de controlegroep 2006 heeft een baan:

tabel 3.1.5 mensen met een baan naar doelgroep (2006)

Personen met een baan	Loodsgroep		Controlegroep		Totaal	
	(N=89)	%	(N=58)	%	(N=147)	%
Personen met een reguliere baan	22	25	6	10	28	19
(werk voor) zelfstandige	0	0	1	2	1	1
Ander betaald werk	0	0	1	2	1	1
mini-job	11	12	4	7	15	10
één-Euro-job	2	2	0	0	1	1
In opleiding (met vergoeding)	0	0	1	2	1	1
werkend (in een betaalde stage)	1	1	1	2	2	1
Totaal	36	40	14	24	50	34

Tabel 3.1.6 Personen met een baan naar doelgroep (2005)

Heeft u op dit moment werk?	Loodsgroep (N=92, in %)		Controlegroep (N=53, in%)		Totaal (N=145, in %)	
	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee
(niet-)werkende personen	10	90	8	92	9	91

In 2006 gaf bovendien 25 procent van de loods- en 10 procent van de controlegroep aan dat zij een reguliere baan hadden. De meeste personen met een reguliere baan van de controlegroep werkten 15 tot 38 uur per week. In de loodsgroep geven 18 personen aan 40 tot 70 uur per week te werken. Ook wanneer het inkomen vergeleken wordt is een verschil te zien tussen de onderzochte groepen. Bijna één op de drie werkende personen van de loodsgroep verdient tussen 1.100 en 2.000 Euro per maand. Het inkomen van de mensen met een baan in de loodsgroep ligt dus niet ver van het gemiddelde netto-inkomen in Duitsland, 1.456 Euro (Institut der deutschen Wirtschaft 2006: 54). In de controlegroep heeft slechts één respondent een dergelijk inkomen.

Tabel 3.1.7 mensen met een baan naar inkomen

Hoeveel verdient u netto per maand?		Doelgroep		Totaal
		Loodsengroep	Controlegroep	
Inkomen	100 tot 375	16 (18%)	6 (10%)	22 (15%)
	400 tot 1.000	9 (10%)	6 (10%)	15 (10%)
	1.100 tot 2.000	11 (12%)	1 (2%)	12 (8%)
	Totaal	36 (40%)	13 ¹ (21%)	49 (33%)

Van de 49 respondenten die een inkomen hebben, zijn 32 mannen en 17 vrouwen. De meeste vrouwen met een baan komen uit de loodsgroep. Wat dit betreft is het percentage

¹ Een werkende persoon uit de controlegroep heeft alleen tijdens de vakantieperiode een tijdelijke baan en kon geen informatie over de hoogte van het loon geven.

personen met een baan in de loodsgroep dus meer in evenwicht (15 vrouwen en 21 mannen) dan in de controlegroep. In de loodsgroep wonen de meeste mensen met een baan (33 van 36 personen) in een niet-gesegregeerde wijk. In de controlegroep wonen daarentegen acht van 14 werkende personen in een gesegregeerde wijk. Het ligt voor de hand dit te verklaren door het feit dat de meeste respondenten van de loodsgroep in een niet gesegregeerde wijk en de meeste respondenten van de controlegroep daarentegen in een gesegregeerde wijk wonen. Een ander verschil tussen de onderzochte groepen is het verschil in de verscheidenheid aan beroepsvormen. In de loodsgroep geven twee personen aan een één-euro-job (~werk met behoud van uitkering) te hebben en één persoon doet vrijwilligerswerk. Deze vormen van werk zijn er niet in de controlegroep. In deze groep wordt één persoon op urenbasis ingezet. Daarnaast houden meer respondenten van de loods- dan van de controlegroep zich bezig met het bieden van hulp in de persoonlijke sfeer.

Tabel 3.1.8 voorkomen van alternatieve vormen van werk of andere maatschappelijke activiteiten

(maatschappelijke) activiteiten	Loodsgroep		Controlegroep		Totaal	
	(N=89)	%	(N=89)	%	(N=147)	%
Niet betaald vrijwilligerswerk	1	1	0	0	1	1
Hulp in persoonlijke sfeer	6	7	2	3	8	5
Stage (niet betaald)	1	1	6	10	7	5
Onderwijs/ bijscholing	31	35	28	48	59	40
Ouderschapsverlof (zonder binding aan bepaalde baan)	4	5	6	10	10	7
Totaal	43	48	42	72	85	58

Op het tijdstip van de enquête bezocht 35 procent van de loodsgroep en 48 procent van de controlegroep een onderwijsinstelling. Vorig jaar deed nog 80 procent van de loods- en 76 procent van de controlegroep een opleiding. In de loodsgroep geeft 49 procent van de respondenten aan een taal cursus bezocht te hebben. In de controlegroep waren dat er 41 procent. Dertig procent van de loods- en 40 procent van de controlegroep geeft aan een kwalificatiemaatregel bezocht te hebben, zeven procent van de respondenten van de loods- en negen procent van de controlegroep heeft deelgenomen aan een beroepsoriëntatie cursus of aan een modelproject speciaal bedoeld voor jonge Aussiedler. Vier respondenten van de loods- en vier van de controlegroep beginnen met een opleiding, één persoon van de loodsgroep met een studie. De schoolvormen die daarbij bezocht worden zijn de volgende:

Tabel 3.1.9 Scholieren naar schoolvormen

Schoolvorm	Loodsgroep		Controlegroep		Totaal	
	(N=89)	%	(N=58)	%	(N=147)	%
Hauptschule (~vmbo)	6	7	4	7	10	7
Realschule (~vmbo /MAVO)	3	3	0	0	3	2
Abendgymnasium/Kolleg/höhere Handelsschule (~avondgymnasium/ leergang / HEAO)	5	6	3	5	8	5
MBO	4	5	4	7	8	5
HBO / Universiteit	1	1	0	0	1	0,7
Totaal	19	21	11	19	30	20

Elf procent van de loods- en drie procent van de controlegroep heeft geen werk of andere maatschappelijke bezigheden. Tegen de achtergrond van de bewering die wel eens in de politiek geuit wordt dat uitkeringstrekkers niet willen werken, werd aan alle geïnterviewde personen tussen 15 en 75 jaar met geen of minder werk dan gewenst gevraagd hoeveel uur per week zij zouden willen werken. Daarbij verklaarde 49 procent van de respondenten in Münster, met uitzondering van de scholieren die hele dagen op school zitten of ten tijde van de

enquête al werk hadden, bereid te zijn 28 tot 50 uur per week te werken. 14 procent van de respondenten zou graag een deeltijdbaas met 15 tot 25 uur per week willen hebben. Acht procent van de respondenten is geïnteresseerd in een baan van twee tot tien uur per week. Vijf procent van de respondenten zou liever niet willen werken. Al met al is te zien dat de onderzochte groepen gekenmerkt worden door een grote wil om te werken.

Economische zelfstandigheid (indicator 4)

In vergelijking met de voorgaande meting, waarin vastgesteld werd dat drie procent van de loodsgroep en niemand van de controlegroep het leven in Duitsland zonder uitkering kan bekostigen (Michalowski et al 2006: 81), toont het actuele onderzoek dat het percentage economisch zelfstandige personen is gestegen. Achteentwintig respondenten van de loodsgroep (31 procent) en vier respondenten van de controlegroep (zeven procent) kan helemaal zonder enige vorm van financiële overheidshulp. Terwijl bij de tweede enquête 77 procent alleen van een overheidsuitkering leefde, is dat in 2006 veertien procent minder.

tabel 3.1.10 Economische zelfstandigheid van het gezin

	Loodsgroep		Controlegroep		Totaal (2006)
	2 ^e meting	3 ^e meting	2 ^e meting	3 ^e meting	
Gezin leeft geheel zonder uitkering	3 (3%)	28 (31%)	0	4 (7%)	32 (22%)
Gezin leeft van werk en uitkering	22 (24%)	13 (15%)	8 (15%)	9 (16%)	22 (15%)
Gezin leeft alleen van uitkering	67 (73%)	48 (54%)	45 (85%)	45 (78%)	93 (63%)
Totaal	92	89	53	58	147

Een andere vergelijking tussen de onderzochte groepen laat zien dat 17 werkende personen in de loodsgroep zonder een uitkering kan daarbij in totaal 26 kinderen verzorgen (36 procent van de kinderen in de loodsgroep). Daarmee is 18 procent van de kinderen onafhankelijk van een uitkering. Alle 73 kinderen uit de controlegroep leven in gezinnen die ten tijde van de enquête financiële hulp van de overheid nodig hebben. Het percentage hulpbehoevenden, c.q. het aantal personen dat Arbeitslosengeld II (~WW) ontvangt, bedraagt in de loodsgroep 51 procent, in de controlegroep 79 procent. De volgende tabel geeft het aantal en de soort uitkeringen weer die de geïnterviewde migranten in Münster ten tijde van de enquête hebben.

Tabel 3.1.11 Financiële steun van de overheid naar soort en doelgroep

Welke financiële hulp van de overheid ontvangt u, c.q. uw partner?	Loodsgroep		Controlegroep		Totaal	
	(N=89)	%	(N=58)	%	(N=147)	%
ALG II/ Sozialgeld (~WW, bijstand)	45	51	46	79	91	62
Wohngeld (~huursubsidie)	6	7	4	7	10	7
Stipendium/ Ausbildungsbeihilfe (~beurs)	5	6	3	5	8	5
Grundsicherung im Alter (~basis-AOW)	2	2	1	2	3	2
Pensioen	4	5	3	5	7	5
Unterhaltsvorschuss (voorschot onderhoud)	0	0	2	3	2	1
Totaal: financiële steun v/d overheid ²	62	71	59	101	120	82

Opleidingsniveau (indicator 5)

Een goed opleidingsniveau wordt door de politiek en de wetenschap als een stabiele indicator voor de mate van integratie van migranten geïnterpreteerd. Hierbij speelt het opleidingstraject van de nieuwkomers voor aankomst en in het land van herkomst een rol. Uit de tweede meting blijkt dat de respondenten van de controlegroep bij aankomst in Duitsland een hoger onderwijsniveau hadden dan de loodsgroep: 74 procent van de controle- en 38 procent van de loodsgroep hebben meer dan 11 jaar schoolonderwijs genoten. Op grond van de relatief korte verblijfsduur in Duitsland kunnen geen grote veranderingen tussen de onderzochte groepen worden verwacht. Enkele mensen hebben in deze periode alsnog hun schooldiploma of eindexamen VWO behaald. Daaruit blijkt echter geen wezenlijk verschil. Wel is een klein verschil te zien wanneer men de door de respondenten bereikte schooldiploma's vergelijkt. Alleen in de loodsgroep geven bij de actuele meting drie mensen aan een diploma van de Realschule (~MAVO) in Münster te hebben behaald. Rekening houdend met het feit dat twee respondenten van de controlegroep vanwege uiteenlopende redenen pas voor het eerst deelnamen aan het voortgezette onderzoek en aangaven voor aankomst elf jaar schoolonderwijs genoten te hebben, blijft het opleidingsniveau van de controlegroep hoger dan van de loodsgroep. In dit verband gaan wij ervan uit dat het hogere opleidingsniveau van de controlegroep een verklaring is voor het feit dat deze groep, zoals voorheen beschreven, beter scoort bij de kennis over de samenleving en bij de taalkennis dan de loodsgroep. Deze scoort daarentegen juist beter op de arbeidsmarkt en bij de informele contacten.

Meer zal men wellicht na de analyse van de verbanden tussen de afzonderlijk indicatoren en vooral van de aansluitende beroepsopleiding van de onderzochte groepen kunnen zeggen. Uit onderzoek naar dit thema is bekend dat vooral de taalcompetentie en de manier waarop men de vrije tijd doorbrengt, b.v. lidmaatschappen, contacten en gebruik van

² Het totaal aantal personen dat financiële ondersteuning van de overheid krijgt is iets hoger dan het aantal personen dat leeft van werk en hulp, c.q. alleen van hulp omdat enkele uitkeringen meermaals worden genoten en ook meegeteld worden.

de media sterk afhangen van het opleidingsniveau van migranten (Boos-Nünning/Karakaşoğlu 2005: 210). Deze wijzen er ook op dat de woonomgeving van migranten verband houdt met het opleidingsniveau (idem). Voorafgaand aan de beschrijving van de verdeling van de respondenten over de wijken van Münster, die gekenmerkt worden door een Duitse omgeving of een hoog percentage migranten, moet worden gesteld dat dergelijke bevindingen die zouden kunnen wijzen op het bijzondere belang van een niet-gesegregeerde wijk, pas kunnen worden verwacht in latere enquêtes wanneer de respondenten verder gekomen zijn met hun opleidingstraject.

Niet gesegregeerde woonbuurt (indicator 6)

De meeste Spätaussiedler in Münster (85 procent van de respondenten) leven sinds twaalf c.q. 24 maanden in hun huidige woning. In de controlegroep, die pas later naar Duitsland gekomen is, woont 19 procent van de respondenten één tot elf maanden in hun woning. In de loodsgroep zijn er maar vier personen, dit zijn 4,5 procent van de respondenten, die hun huidige woning sinds één tot elf maanden hebben. Wel zijn er enkele personen in beide onderzochte groepen die al sinds aankomst in een opvangcentrum zitten. Daaruit volgt de volgende verdeling van de geïnterviewde Aussieder over de door Münster als gesegregeerd of niet gesegregeerd geclassificeerde woongebieden: ca. acht procent van de geïnterviewde personen van de loodsgroep woont in een gesegregeerde wijk, terwijl dit percentage bij de controlegroep 62 procent bedraagt:

tabel 3.1.12 spreiding van de geïnterviewde groepen over de wijken van Münster

Woonbuurt	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
Gesegregeerd	7 (8%)	36 (62%)	43 (29%)
Niet gesegregeerd	82 (92%)	22 (38%)	104 (71%)
Totaal	89	58	147

In vergelijking met de gegevens van de tweede enquête kan slechts een kleine stijging van het aantal personen worden vastgesteld die naar een gesegregeerde wijk verhuisd zijn. Bij de tweede meting waren het zeven, resp. 60 procent van de geïnterviewden (Michalowski et al 2006: 82). Anders dan bij de enquête in Enschede werd in Münster ook gevraagd waar de naaste familie woont en wat zij goed of niet goed vinden aan hun huidige woonomgeving. Hierbij moet in de eerste plaats worden gewezen op twee zaken die bij de woonsituatie in Münster van belang zijn. Nog maar zes procent van de respondenten geeft namelijk aan dat de naaste familie buiten Duitsland woont. Dit kon echter worden verwacht. Bij de migratie van

Aussiedler gaat het namelijk om een kettingmigratie (Weiss/ Thränhardt 2005: 10), waarbij maar enkele naaste familieleden buiten Duitsland blijven wonen. Wanneer de wettelijk geregelde woonplaatstoewijzing voor Spätaussiedler in het oog gehouden wordt, is evident dat 84 procent van de respondenten vlakbij de al in Münster wonende familie is komen wonen. 44 procent van de controlegroep geeft aan dat hun naaste familieleden in dezelfde wijk wonen, 43 procent van deze groep heeft naaste familieleden in een andere wijk van Münster. In de loodsgroep bedraagt dit 43 en 47 procent. Enerzijds wonen meer familieleden van de loodsgroep in een andere wijk dan zij zelf, anderzijds blijft het percentage verwante Aussiedlergezinnen in één wijk relatief hoog.

Het tweede resultaat dat hier eveneens interessant is, heeft betrekking op wijken die Münster als gesegregeerd of niet gesegregeerd classificeert. Deze classificatie is gebaseerd op uitlatingen van geïnterviewde personen of problemen in de wijk en ziet segregatie door de bril van de respondenten. Negen procent van alle geïnterviewden, vijf procent van de loodsgroep en 15 procent van de controlegroep bezien een niet evenwichtige etnische samenstelling in hun wijk kritisch. Deze respondenten wonen voor het grootste gedeelte in Angermünde, Kinderhaus, Berg Fidel, Hiltrup en Coerde. Twee van deze wijken werden door de stad Münster als niet gesegregeerd geclassificeerd, maar hebben volgens de respondenten wel een iets hoger percentage migranten. 24 procent van de respondenten ondervinden echter toch geen problemen op de plaats waar zij wonen, 15 procent vindt dat er te weinig mogelijkheden zijn boodschappen te doen in hun wijk.

De mening over het percentage Russisch sprekende migranten is verschillend. Personen noemen dit soms zowel een voor- als een nadeel. Een voordeel dat (net als bij de voorgaande enquêtes) genoemd wordt is de rust en de netheid in de wijk, evenals een goede infrastructuur. De respondenten vinden de infrastructuur in gesegregeerde wijken soms echter ook goed. Dit is waarschijnlijk een verschil tussen gesegregeerde wijken in Münster en in andere grote steden in Duitsland: de meeste achtergestelde urbane woongebieden worden “door een tekortschietende infrastructuur wat betreft verkeer, buitenschoolse activiteiten voor kinderen en jongeren, sport en vrije tijd” gekenmerkt (Willems 2005: 459). De resultaten van de enquête hoe dergelijke structuren, zoals b.v. verenigingen of instellingen in de stad of de eigen wijk door de Aussiedler in Münster waargenomen en gebruikt worden, wordt hieronder beschreven.

Lid zijn van verenigingen en organisaties (indicator 7)

Het derde interview onder Spätaussiedler toont dat steeds meer respondenten deelnemen aan

sportactiviteiten of fitnessstudio's in Münster. Het aantal deelnemers van sportactiviteiten blijft echter toch laag. Terwijl ten tijde van de tweede meting in totaal zes procent van alle respondenten een sportvereniging bezoekt, zoeken in 2006 ca. zestien procent soms of vaak contact met een sportvereniging, waarbij meer respondenten van de controlegroep interesse voor sportactiviteiten tonen.

tabel 3.1.13 deelnemen aan sportactiviteiten

Hoe vaak maakt u gebruik van de volgende activiteiten:	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
Sport?			
Vaak	5 (5,6%)	9 (15,5%)	14 (9,5%)
Soms	4 (4,5%)	5 (8,6%)	9 (6,1%)
(bijna) nooit	80 (89,9%)	44 (75,9%)	124 (84,4%)
Totaal	89	58	147

Gestegen van vier naar 13 procent is ook het aantal respondenten dat soms of vaak naar een kerk gaat of actief lid van een geloofsgemeenschap is. Het aantal respondenten van de controlegroep is daarbij iets hoger dan van de loodsgroep met 17 respectievelijk 11 procent. Een verklaring daarvoor is vermoedelijk dat de kerken in deze periode gezinnen konden mobiliseren. Dit doordat ouders die hun kinderen naar activiteiten van de kerk brengen daardoor zelf soms ook in contact met een kerk of een geloofsgemeenschap komen. Het zou echter te ver gaan hieruit een toenemende godsdienstigheid van de Aussiedler te willen concluderen. De respondenten van de loodsgroep ontwikkelen dichtbij huis wel meer activiteiten dan de controlegroep. Terwijl ca. zes procent van de respondenten van de loodsgroep vaak bijeenkomsten van de buurt, straatfeesten e.d. bezoekt, kon geen van de respondenten van de controlegroep berichten over substantiële deelname aan de activiteiten in de buurt. Het aantal respondenten dat dit soms doet is in beide groepen ongeveer gelijk.

Tabel 3.1.14 deelname aan activiteiten in de buurt

Hoe vaak gaat u naar activiteiten in de buurt?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
Vaak	5 (5,6%)	0	5 (3,4%)
Soms	17 (19,1%)	12 (20,7%)	29 (19,7%)
(bijna) nooit	67 (75,3%)	46 (79,3%)	113 (76,9%)
Totaal	89	58	147

Geen van de respondenten is lid van een partij. 2,2 procent van de loodsgroep en 1,4 procent van alle respondenten, is op dit moment lid van een vakbond. Het aantal personen dat lid is van migrantenorganisaties is eveneens laag – twee procent van de loodsgroep en vijf

procent van de controlegroep, c.q. drie procent van alle respondenten. Dergelijke resultaten wijzen op een lage organisatiegraad van de Aussiedler, hetgeen overeen komt met ander onderzoek. Uit een onderzoek van Richard Rose uit de jaren '90 blijkt dat "91 procent van de Russen noch lid zijn van sport-, muziek-, kunst- of buurtverenigingen, noch lid zijn van politieke partijen, maar de voorkeur geven aan informele netwerken" (citaat Retterath 2006: 143). Al met al moeten de ledenaantallen van verenigingen van Rusland-Duitsers in Duitsland als laag worden beschouwd: "Bij sommige, vooral plaatselijke verenigingen, komt het aantal leden nauwelijks uit boven het minimale aantal voor oprichting van een verenigingen benodigde aantal van 7 personen" (idem). Dit is in tegenstelling met de rijke verenigingstraditie die migranten uit het Middellandse Zee gebied kennen (Hunger 2005). Tegelijkertijd wijst Sabine Jungk in het geval van Nordrhein-Westfalen op het feit dat er een nieuw fenomeen inzake verenigingsleven van Aussiedler te zien is: naast de officiële Vertriebenenverbände (bonden van verdrevenen) en Landsmannschaften (vertegenwoordiging van de desbetreffende etnische groep Duitsers) is een toenemende zelforganisatie van Spätaussiedler te zien, die groepen op grond van gezamenlijke toewijzingsgebieden en taal in het leven roepen (Jungk 2005: 138). In dit verband zou het zinvol zijn het lidmaatschap van Aussiedler van autochtone en ook zelf geïnitieerde verenigingen verder te volgen. Hoe zich de contacten met de autochtone bevolking sinds de tweede meting ontwikkeld hebben zal nu beschreven worden. Ook wordt aangestipt in welke informele netwerken de onderzochte groepen participeren.

Informeel contact met autochtone Duitsers (indicator 8)

Voor contacten zijn autochtonen en migranten beide even verantwoordelijk. Onderstaand wordt de structuur van de sociale kringen waarin de geïnterviewde Spätaussiedler in Münster verkeren aangestipt. Beschreven wordt in welke sociale netwerken zij ingebed zijn en hoe intensief de contacten tussen de nieuwkomende Spätaussiedler en de autochtone bevolking over en weer zijn. Met uitwisselingscontacten worden hier contacten in de vrije tijd, contacten in de buurt en in de vriendenkring bedoeld.

Bij bijna alle vragen geeft de loodsgroep vaker dan de controlegroep aan contacten te hebben met autochtone Duitsers. Het percentage mensen die vertellen over informele contacten met autochtone Duitsers, is in de controlegroep van 67 naar 41 procent gedaald. In de loodsgroep bedraagt het percentage bij de huidige meting 66 procent en is dus hoger dan in de controlegroep (tabel 3.1.15). In de controlegroep is daarentegen het percentage contacten in de vrije tijd met autochtonen van 30 naar 40 procent gestegen, in de loodsgroep van 49 naar 39

procent gedaald (tabel 3.1.16). Daarnaast werd aan de Münsterse migranten gevraagd met wie zij voor het laatst in de buurt gesproken hebben. Het antwoord daarop en op een volgende vraag (met wie nog meer) kan als meetlat voor de frequentie van situatieve contacten in de buurt worden beschouwd. Hiermee kan worden blootgelegd of de respondenten in hun buurt überhaupt de kans hebben om autochtone Duitsers tegen te komen en contacten met hen te hebben. Hierbij kan worden vastgesteld dat respondenten van de loodsgroep meer mogelijkheden hebben om contacten te leggen met Duitsers in de buurt. 47 procent noemde allereerst situatieve contacten met autochtonen, in de controlegroep geeft daarentegen 47 procent aan het laatst met Aussiedler te hebben gesproken. De loodsgroep geeft aan ongeveer even vaak situatieve contacten met Aussiedler en andere migranten te hebben (beide 25 procent). De controlegroep heeft behalve met andere Aussiedler in 26 procent van de gevallen contacten met een autochtoon en in 19 procent van de gevallen met een andere migrant. De op één na laatste gesprekspartner van de loodsgroep was óf een Duitser (40 procent) of een Aussiedler (40 procent). In de controlegroep werden bij de laatste gesprekspartner vergelijkbare verklaringen afgegeven: 47 procent heeft met een Aussiedler gecommuniceerd en 24 procent met een autochtoon. Wanneer men de intensiteit van de contacten met autochtonen meet door naar wederzijdse bezoeken te vragen, dan blijkt dat de respondenten wel zelf bezocht worden door autochtonen, maar dat zij zelf maar zelden te gast waren bij autochtonen. De loodsgroep gaf aan iets intensievere contacten te hebben. Toch zijn de aantallen die zouden kunnen duiden op intensieve contacten met de Duitse bevolking laag. In de loodsgroep geeft ca. 71 procent aan nog nooit thuis op bezoek te zijn geweest bij autochtonen. In de controlegroep is dit percentage 81 procent. 57 procent van de loodsgroep wordt bijna nooit door Duitsers bezocht, in de controlegroep is dit percentage (79 procent) duidelijk hoger (tabel 3.1.17, tabel 3.1.18).

tabel 3.1.15 contacten in de buurt

Heeft u in de buurt veel of weinig contact met autochtone Duitsers?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
veel/ regelmatig	9 (10,1%)	11 (19%)	20 (13,6%)
weinig/ zelden	50 (56,2%)	13 (22,4%)	63 (42,9%)
(bijna) nooit	30 (33,7%)	34 (58,6%)	64 (43,5%)
Totaal	89	58	147

tabel 3.1.16 contacten in de vrije tijd

Heeft u in uw vrije tijd veel of weinig contact met autochtone Duitsers ?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
veel/ regelmatig	8 (9%)	8 (13,8%)	16 (10,9%)
weinig/ zelden	24 (27%)	15 (25,9%)	39 (26,5%)
(bijna) nooit	57 (64%)	35 (60,3%)	92 (62,6%)
Totaal	89	58	147

Tabel 3.1.17 Intensieve privécontacten I

Bezoekt u soms autochtone Duitse vrienden of buren bij hen thuis?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
veel/ regelmatig	4 (4,5%)	4 (6,9%)	8 (5,4%)
weinig/ zelden	22 (24,7%)	7 (12,1%)	29 (19,7%)
(bijna) nooit	63 (70,8%)	47 (81%)	110 (74,8%)
Totaal	89	58	147

Tabel 3.1.18 Intensieve privécontacten II

Krijgt u soms bezoek van autochtone Duitse vrienden of buren?	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
veel/ regelmatig	5 (5,6%)	4 (6,9%)	9 (6,1%)
weinig/ zelden	33 (37,1%)	8 (13,8%)	41 (27,9%)
(bijna) nooit	51 (57,3%)	46 (79,3%)	97 (66%)
Totaal	89	58	147

De actuele meting toont dat de loodsgroep weliswaar iets minder vaak dan de controlegroep over hun lidmaatschap bericht, maar meer contacten in de buurt met Duitsers heeft of mogelijkheden heeft deze uit te breiden. Dat de geïnterviewde migranten nog relatief weinig privécontacten hebben met de autochtone bevolking is echter niet erg verwonderlijk, want "langdurige particuliere interetnische contacten kunnen niet worden afgedwongen" (Brüss 2006: 66). Dat er meer contacten in de vrije tijd met leden van de eigen etnische groep zijn en minder met de autochtone bevolking, is nog geen aanleiding om te concluderen dat de Spätaussiedler zich terugtrekken in de eigen groep.

Etnische achtergrond van de partner (indicator 9)

Een huwelijk is een "relatief harde indicator voor de frequentie van nauwe contacten tussen verschillende bevolkingsgroepen" en de frequentie van huwelijkssluitingen verduidelijkt processen van toenadering of afgrenzing tussen de migranten en de autochtone bevolking (Straßburger 2003: 39). Het vóórkomen van weinig interetnische huwelijken kan daarentegen

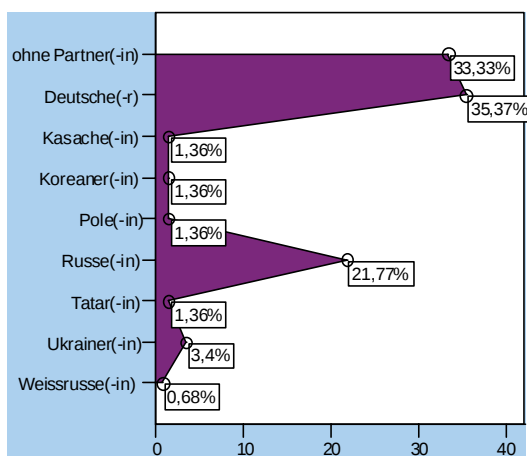
worden gezien als gevolg van weinig contacten met de autochtone bevolking. De migranten en de autochtonen hebben immers weinig gelegenheid om een relatie op te bouwen. Bestaande sociale kringen van de geïnterviewde Spätaussiedler, die hierboven beschreven werden, houden ook de autochtone bevolking in. Deze kunnen weliswaar nog intensiever worden, maar bieden toch gelegenheid om potentiële autochtone partners te leren kennen.

Voorafgaand aan de beschrijving van huwelijkssluitingen kan worden gezegd dat geen enkel huwelijk met een autochtone Duitse partner gesloten werd. 33 procent van de respondenten gaf aan geen partner te hebben zodat hun huwelijksopties met een Duitse partner interessant voor onderzoek zijn. Hierop wordt later nog eens ingegaan. 69 procent van de respondenten geeft aan getrouwd te zijn.

67 procent van de respondenten leeft met de echtgenoot of een partner samen. Enkele personen leven in scheiding, het aantal is echter niet zo significant dat hieruit een migratierelevante ontwikkeling kan worden geconcludeerd. Het aantal getrouwde personen in de controlegroep is met 72 procent iets hoger dan die in de loodsgroep met 67 procent. De meeste echtgenoten van de migranten zijn van Duitse afkomst en zijn niet in Duitsland geboren. Daarna volgen huwelijken met een Rus of een Russin. 31 procent van de partners van de respondenten is in Kazachstan geboren, 27 procent in Rusland, acht procent in de Oekraïne en één procent in Wit-Rusland. Vastgesteld kan dus worden dat er enkele interetnische huwelijken zijn:

Grafiek 3.1.19 etnische achtergrond van de partner

Nationalität des Partners (der Partnerin)

Terwijl bij de meting in 2005 vastgesteld werd dat alle huwelijken in het land van herkomst gesloten werden, geven nu enkele vrouwelijke respondenten te kennen pas getrouwd

te zijn. Er werd echter geen huwelijk met een etnische Duitser gesloten. Dit feit is niet verwonderlijk wanneer men de verblijfsduur van de respondenten en de migratie in bestaande familiebanden in aanmerking neemt. Uit het migratieonderzoek is bekend dat de integratie in familiale context langer duurt dan in andere contexten (Straßburger 2003: 33). In de USA blijkt dat “Joodse en Japanse migranten, die als bovengemiddeld geïntegreerd bekend staan, in de tweede generatie ter hoogte van vijf respectievelijk vijftien procent met iemand getrouwd zijn die niet bij hun eigen migratiegroep of afkomst hoort. Pas in de derde generatie, d.w.z. de generatie waarvan de grootouders naar de USA gekomen zijn en de ouders in de USA geboren zijn, is een noemenswaardige stijging van het aantal interetnische huwelijken te zien.” (idem 34). In dit verband moet worden gewezen op de zienswijze van integratie als een meerdere generaties durend intergenerationaal proces, waarbij meer interetnische huwelijken met de autochtonen met toenemende verblijfsduur te verwachten zijn.

Zelfidentificatie (indicator 10)

In vergelijking met de eerste meting stellen de respondenten van de loodsgroep hun verbondenheid met Duitsland steeds minder ter discussie. 34 procent voelt zich in 2006 Duitser, in 2005 was dat 33 procent. Het percentage personen in de controlegroep dat zich Duitser voelt daalt van 33 procent in 2005 naar 24 procent in 2006. Al met al voelt ongeveer één op de drie respondenten zich Duitser. Ook de verbondenheid met het herkomstland is in de loodsgroep minder sterk dan in de controlegroep, waarbij het percentage personen dat zich sterk verbonden voelt met het land van herkomst van 77 naar 55 procent gedaald is. In de controlegroep kan echter een stijging van 64 naar ca. 74 procent worden gezien. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij de tweede meting niet gevraagd werd naar de verbondenheid met het land van herkomst, maar hoe sterk het gevoel van de respondent is een Rus, (Oekraïner e.d.) te zijn. In dit verband kan bovendien het aantal contacten van de respondenten met de niet in Duitsland wonende personen worden gebruikt als teken voor verbondenheid met het land van herkomst. Wanneer men de intensiteit van dergelijke contacten in de vriendenkring vergelijkt, is te zien dat de respondenten van beide onderzochte groepen net zo veel intensieve contacten met de in het land van herkomst levende personen hebben. Het voornemen om terug te keren heeft een duidelijk dieptepunt bereikt. Deze is van 20 procent bij de eerste interviewronde via twaalf procent bij de tweede ronde gedaald naar twee procent in het jaar 2006. Het verschil tussen de onderzochte groepen is bij de actuele meting eigenlijk niet noemenswaardig. Enkele respondenten van de loodsgroep hebben de wens geuit te willen emigreren naar andere landen. Hoewel in beide groepen sprake is van wil om te blijven,

voelen zich duidelijk meer respondenten van de loodsgroep in Duitsland thuis (54 procent) dan van de controlegroep (34 procent). Wel geven meer respondenten van de loodsgroep dan van de controlegroep aan dat zij zich in Duitsland gediscrimineerd voelen. Hier bedragen de percentages 22 en 17 procent. Hier waren de aantallen bij de tweede meting iets lager, 17 en 19 procent van de onderzochte groepen (Michalowski et al 2006: 88). Wat dit betreft zou het zeker interessant zijn te onderzoeken wat de oorzaak is dat men zich nu vaker benadeeld voelt. Zijn het de ontoereikende taalvaardigheden, nadelen op het werk of andere redenen? Hier moet vooral ook gewezen worden op het feit dat één op de drie mensen met een baan zich gediscrimineerd voelt. De interpretatie van deze subjectieve waarneming moet echter open blijven. Het is in dit verband bovendien interessant dat de respondenten juist niet over discriminatie door de Duitse maatschappij maar wel door andere migranten berichten. Wanneer men nu de meningen van de respondenten over de algemene gesteldheid, tevredenheid en gezondheid evenals toekomstverwachtingen bekijkt, valt op dat meer respondenten uit de controlegroep het prettig vinden in Duitsland te leven. Het percentage dergelijke instemmende meningen bedraagt 90 procent in de controle- en 84 procent in de loodsgroep. Deze percentages zijn in vergelijking met andere uitlatingen wel het hoogst. In de loodsgroep zegt 81 procent dat het hen goed gaat, in de controlegroep is dit percentage 72 procent. De respondenten van beide geïnterviewde groepen zijn ongeveer even tevreden over hun gezondheidstoestand. In de loodsgroep voelt 73 procent zich gezond, in de controlegroep 72 procent. De verwachtingen van de respondenten over de eigen toekomst in Duitsland blijken over het geheel te zijn gedaald. De groepen verschillen daarbij niet. Het percentage personen dat gelooft in een goede toekomst in Duitsland bedraagt 63 procent in de loods- en 62 procent in de controlegroep.

De verwachtingen zijn hoger wanneer soortgelijke vragen over de kinderen worden gesteld. Al met al heeft 68 procent van de respondenten ten tijde van de derde meting eigen kinderen en kan dus ook hun welbevinden en toekomstverwachtingen inschatten. Het percentage respondenten van de controlegroep dat kinderen heeft bedraagt 79 procent en is dus hoger dan dat van de loodsgroep, waarvan slechts 62 procent kinderen heeft. In de controlegroep is 84 procent van mening dat de toekomstverwachtingen van de kinderen goed zijn, terwijl in de loodsgroep slechts 73 procent deze mening delen. De meningen van de groepen over het leven en de gezondheid van de kinderen zijn ongeveer gelijk. De controlegroep is hierbij iets optimistischer dan de loodsgroep: 85 procent van de loods- en 87 procent van de controlegroep geeft aan dat het hun kinderen in Duitsland goed gaat. 96 procent van de loods- en 98 procent van de controlegroep geeft daarnaast aan dat hun kinderen

gezond zijn.

Op de hier beschreven eigen inschattingen over hun gevoel bij de Duitse maatschappij te horen of bij hun eigen groep en het getoonde subjectieve welbevinden van de respondenten en hun kinderen volgt een beschrijving van de door hen aangehangen waarden, opvattingen en meningen over opvoeding, die vooral in de politiek als meetlat voor nabijheid of afstand van migranten tot de samenleving gezien worden.

Deelhebben aan moderne waarden en normen (indicator 11)

Migranten brengen niet alleen hun taal/talen mee, waarin zij in een ander land gesocialiseerd werden, maar ook socialisering als waarden, normen en opvoedingsstijlen. Door migratie ontstaat een verandering die met uiteenlopende snelheid verloopt. De zienswijzen van de ouders kunnen het integratieproces ondersteunen en effecten hebben op het leersucces. Het engagement van Spaanse ouders in Duitsland is wat dat betreft een goed voorbeeld (Thränhardt 2000: 19, 33). Bij de Aussiedler is bij de opvoedingsstijlen een onduidelijk beeld te zien, dat zowel gekenmerkt wordt door een conservatief-autoritaire opvoeding, waarbij respect en gehoorzaamheid op de voorgrond staan, als door een opvoeding die meer georiënteerd is op gemeenschappelijkheid en bevordering van de autonomie. (Lingnau 2000: 132-134).

Ook de in het actuele onderzoek geregistreerde meningen van de Aussiedler in Münster stoken hiermee en worden in een tweede stap kort beschreven. In een eerste stap wordt de vraag behandeld met welke waarden en opvattingen de doelgroep in dit onderzoek het eens is en of deze meningen veranderen met langere verblijfsduur in Duitsland. De instemming met moderne opvattingen wordt als graad van culturele integratie geïnterpreteerd (Michalowski et al 2006: 14p.). Dit is ook in het belang van de samenleving, waarmee de migranten zich door instemming cultureel verbonden verklaren.

Uit de instemmende dan wel afwijzende antwoorden over 16 uitspraken over bepaalde sociaal-culturele aspecten kan de mening van de respondenten over traditionele of moderne opvattingen worden gedestilleerd. Bij de geïnterviewde Spätaussiedler in Münster kan een meer moderne houding worden aangetroffen, dit geldt vooral voor de controlegroep:

tabel 3.1.20 Instemming met traditionele en moderne opvattingen

	Doelgroep		Totaal
	Loodsgroep	Controlegroep	
1 traditioneel	2 (2%)	0	2 (1%)
2 meer traditioneel	42 (47%)	22 (38%)	64 (44%)
3 modern	43 (48%)	36 (62%)	79 (54%)
4 zeer modern	2 (2%)	0	2 (1%)
Totaal	89	58	147

Wanneer men de actuele meting vergelijkt met de tweede meting, blijkt dat de respondenten een jaar geleden nog een duidelijk modernere houding hadden. De houding is vooral bij de loodsgroep veranderd, waarvan in 2005 67 procent een moderne houding had, terwijl dat in 2006 nog maar 50 procent was; in de controlegroep bedraagt dit percentage 62 procent in 2005 en 64 procent in de huidige meting, er zijn dus iets meer mensen die er moderne opvattingen op na houden. Dit algemeen gedaalde percentage moderne opvattingen (van 66 naar 55 procent) vraagt om een verklaring. Die zou kunnen worden gevonden in het feit dat de respondenten vaker dan een jaar geleden niet konden beslissen of zij het eens waren met de uitspraken of niet. Terwijl niemand instemde met de zeer traditionele opvattingen, is het aantal weifelaars duidelijk toegenomen, zodat de grens tussen de traditionele en moderne opvattingen van de respondenten onscherp wordt. Het zou hier interessant zijn te onderzoeken of de gemeten waarde van moderne houdingen ook significant is.

Wanneer men de opvattingen waarmee men instemt nog eens beter bekijkt, kan worden vastgesteld dat er sinds de tweede meting weinig veranderd is. Dat betekent dat de Aussiedler nog steeds moderne opvattingen hebben over de rolverdeling tussen man en vrouw. Het blijkt, bijvoorbeeld dat zij bij de relatie van gezin en beroep modernere opvattingen hebben dan de gemiddeld in de ontvangende samenleving het geval is. Ongeveer 74 procent van de respondenten wil naast de kinderen ook graag werken. Uit Europese enquêtes blijkt dat deze wens in Duitsland met 61,8 procent iets sterker is dan in Nederland met 53,4 procent (Dorbritz et al 2005: 16). Bij de Aussiedler is het wel zo dat er sprake is van voorkeur voor de traditionele rolverdeling, waarbij de vrouw in het huishouden werkt. Uit de antwoorden werd echter duidelijk dat het daarbij minder gaat om de verantwoordelijkheid voor het huishouden maar om de vraag wie het huishoudelijke werk het beste uitvoert. Uit ander onderzoek is bekend dat Aussiedler die afkomstig zijn uit stedelijke gebieden positiever staan tegenover emancipatie dan Aussiedler die van het platteland komen. (Lingnau 2000: 132-134). De Aussiedler hebben ook bij het zelfbeschikkingsrecht van jongeren van 17 jaar, wanneer zij op kamers willen of willen stoppen met de opleiding, een meer traditionele houding. Ook als het

gaat om seksualiteit en criminaliteit zijn de Aussiedler meer traditioneel ingesteld.

Hoewel de Aussiedler vrij afstandelijk zijn ten opzichte van de kerk, zijn zij vaak wel bereid (en hebben dus dat betreft een meer traditionele houding) hun kinderen te laten deelnemen aan het godsdienstonderwijs.

Een duidelijk contrast tussen de metingen en tussen de onderzochte groepen is te zien bij de houding ten opzichte van een huwelijk met een autochtone Duitse(r). Men is meer bereid ook met een autochtoon te trouwen: gestegen van 40 procent in 2005 naar 44 procent in de actuele meting. Terwijl het percentage mensen in de controlegroep dat voorstander is van een huwelijk met een autochtoon van 38 procent naar 31 procent gedaald is en er ook meer mensen zijn die hier geen duidelijk standpunt innemen, is dit percentage in de loodsgroep van 41 procent bij de tweede meting in de actuele meting duidelijk gestegen naar 53 procent. Ook uit ander onderzoek is bekend dat jonge vrouwelijke Aussiedler eerder bereid zijn met een Duitser te trouwen dan jonge vrouwen met een Joegoslavische, Griekse of Turkse achtergrond. Alleen jonge Italiaanse vrouwen zijn meer bereid met een Duitser in het huwelijksbootje te stappen (Boos-Nünning/ Karakaşoğlu 2005: 248). Terwijl de herkomst van de partners bij de Aussiedler een matige rol blijkt te spelen, is het vrij onbelangrijk of de toekomstige partner godsdienstig is.

Bij de opvoeding zijn zowel democratische alsook conservatieve houdingen te zien. Men vindt het belangrijk dat zelfstandigheid en zelfbeschikking bij kinderen versterkt worden. Wel is het belang dat men hecht aan een goed diploma duidelijk groter dan het belang dat men hecht aan de opvoeding van de kinderen tot fatsoenlijke mensen. Wanneer men de resultaten naast die van vergelijkbare enquêtes in Rusland legt, blijkt dat de Aussiedler in Münster net als de mensen in de ex-Sowjetrepublieken overgaan van de stijl van de post-Sowjet maatschappij naar meer modernere opvoedingsstijlen. Ethische categorieën als fatsoen en eerlijkheid blijven daarbij stabiel. (Presnjakova 2004).

De eerstgenoemde categorie in beide onderzochte groepen is zonder twijfel een goede opleiding; dit werd door 44 procent genoemd. Op de tweede plaats belandde met 23 procent de opvoeding tot fatsoenlijke mensen. De derde plaats neemt met 24 procent de ontwikkeling van zelfdiscipline en leren van verantwoordelijkheid in. Wanneer men de opvoedingsstijlen van de onderzochte groepen naast elkaar legt, blijkt dat de controlegroep meer moderne opvattingen over opvoeding heeft dan de loodsgroep.

Bij de indicator 'instemmen met moderne waarden en opvattingen' kan worden geconcludeerd dat de loodsgroep in de actuele meting minder modern scoort dan in de tweede meting. Ook in vergelijking met de controlegroep, die vaker kiest voor een democratische

opvoeding, is men minder modern. Wel keurt de loodsgroep in de actuele meting een huwelijk met een autochtoon eerder goed dan de controlegroep.

Gezondheid, c.q. bereidheid te werken (indicator 12)

Bij de vraag naar de gezondheid gaf 18 procent van de loodsgroep en 14 procent van de controlegroep aan problemen te hebben. Het totaal percentage respondenten dat te maken heeft met beperkingen op grond van de gezondheid bedraagt in Münster 16 procent. Ook qua verdeling naar de zwaarte van de problemen blijkt er een verschil te zijn tussen de onderzochte groepen: drie procent van de loodsgroep geeft aan helemaal niet te kunnen werken, terwijl in de controlegroep niemand zegt niet te kunnen werken. Van 24 personen met gezondheidsproblemen, die dus meer of minder problemen hebben te kunnen werken, hebben zeven mensen ten tijde van de enquête toch een baan. Dit feit en ook de getoonde bereidheid om te gaan werken van de personen die nog geen baan hebben wijzen erop dat de Spätaussiedler in Münster bereid zijn te gaan werken in Duitsland.

Samenvatting: integratiedynamiek aan de hand van indicatoren in Münster

Door gebruik te maken van integratie-indicatoren wordt duidelijk op welke gebieden van integratie de migranten succes hebben. Waar de loods- en controlegroep staan en hoe zij zich sinds de laatste meting, een jaar geleden, ontwikkeld hebben, wordt hieronder kort beschreven:

- Zowel in de loods- als de controlegroep geven meer mensen aan minder goed Duits te kunnen dan bij de meting een jaar geleden. Beide groepen hebben een ongeveer gelijk taalniveau. De teruggang kan vermoedelijk worden verklaard door het feit dat de respondenten hun taalniveau nu realistischer kunnen inschatten. Verder werd dit keer meer gedetailleerd gevraagd naar de taalkennis.
- Het aantal activiteiten en de participatie in verenigingen van de controlegroep is teruggelopen ten opzichte van het voorafgaande jaar. Dit hoewel de controlegroep – d.w.z. de personen die niet hebben deelgenomen aan het loodsproject – nog steeds actiever is in het verenigingsleven dan de loodsgroep.
- De loodsgroep heeft meer informele contacten met autochtonen dan de controlegroep. Daarbij geldt daarnaast dat sinds 2004 het percentage informele contacten in beide groepen licht is gestegen.
- De personen in de loodsgroep hebben een betere plaats veroverd op de arbeidsmarkt, zijn maatschappelijk actiever en kunnen vaker zonder een uitkering. Ook in de

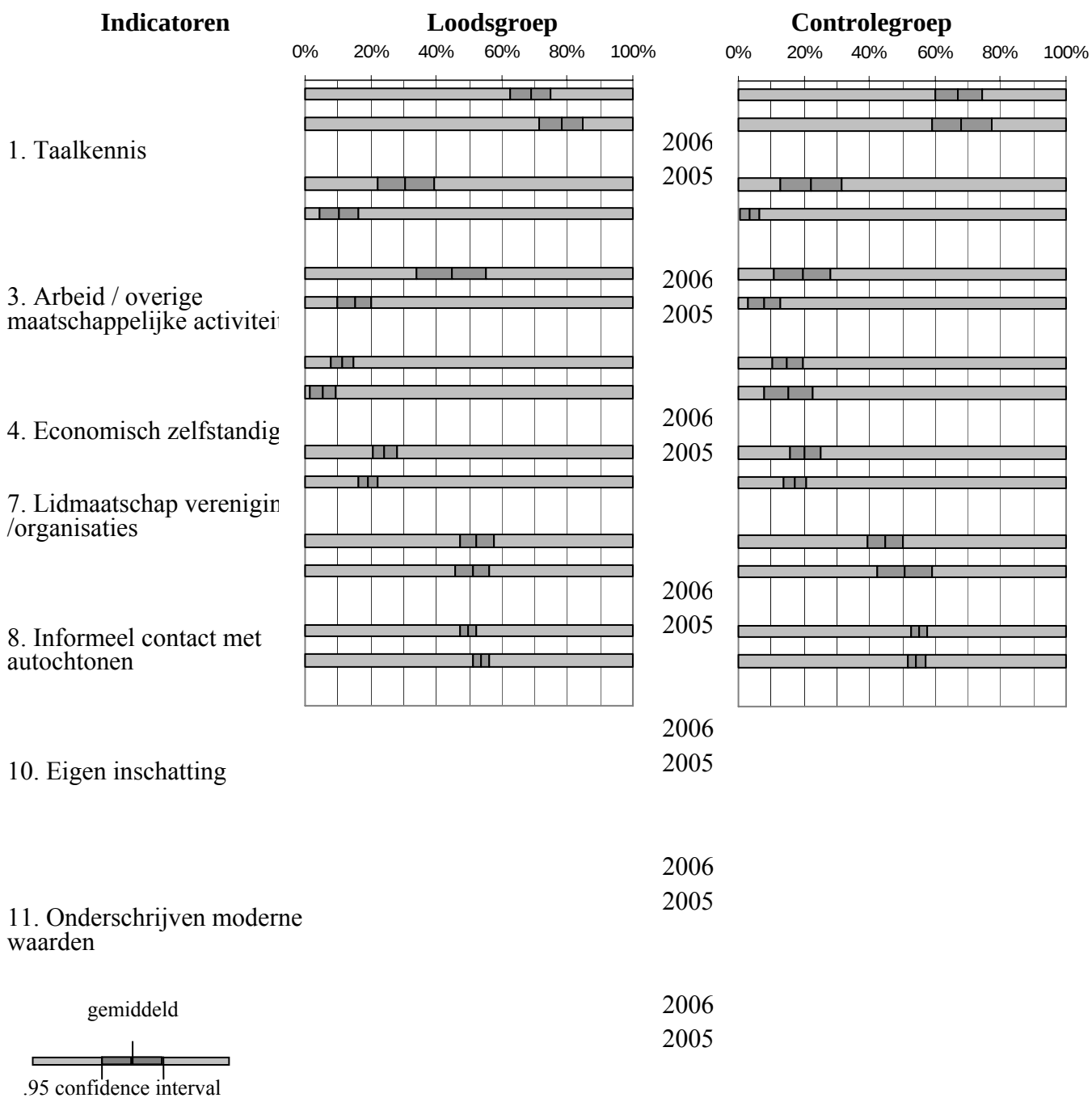
controlegroep zijn successen bij de integratie te zien. Wel is er een achterstand ten opzichte van de loodsgroep, met name bij de afhankelijkheid van overheidsuitkeringen.

- In de controlegroep zijn de zelfidentificatie met Duitsland en de eigen inschatting, die een jaar geleden nog iets positiever waren dan in de loodsgroep, nu teruggelopen. De laatstgenoemden scoren dit jaar iets beter op deze indicator dan vorig jaar en ook beter dan de controlegroep.
- Spätaussiedler onderschrijven in het algemeen vaak westerse normen. Dit heeft ook de meting van 2005 weer aangetoond. Bij de actuele meting onderschrijft de controlegroep moderne waarden en opvattingen in nog sterkere mate. Bij de loodsgroep moet daarentegen een teruggang worden vastgesteld.

In de eerste plaats moet geconcludeerd worden dat de loodsgroep gekenmerkt wordt door een betere integratiedynamiek. Zij hebben sociaaleconomisch gezien een betere positie bereikt, staan meer open voor contacten met de autochtone bevolking en hebben een positievere eigen inschatting wat betreft hun identificatie met Duitsland. De controlegroep, die bestaat uit Spätaussiedler die niet hebben deelgenomen aan het loodsproject, onderschrijft in vergelijking met vorig jaar en in vergelijking met de loodsgroep in sterkere mate westerse normen, toont meer belangstelling voor activiteiten en vrijetijdsaanbod, waarbij hun participatie in verenigingen in vergelijking met het voorafgaande jaar wel teruggelopen is. De controlegroep heeft minder positieve eigen inschattingen dan in het jaar daarvoor en in vergelijking met de loodsgroep.

Hieronder wordt de integratiedynamiek van de geïnterviewde Spätaussiedler in Münster weergegeven, waarbij ook de verschillen met de meting in 2005 en de verschillen tussen loods- en controlegroep worden gevisualiseerd.

Grafiek 3.1.15 Integratiedynamiek van de onderzochte groepen

Algemene conclusies over de integratiedynamiek bij de respondenten en hun mening over de effectiviteit van de integratiemaatregel waarvan de deelnemers van het loodproject geprofiteerd hebben, worden in hoofdstuk 4 getrokken. Na de beschrijving van de resultaten van de deelstudie in Enschede worden statistieke verbanden tussen de integratie-indicatoren van dit hoofdstuk bediscussieerd.

3.2 Resultaten van het deelonderzoek in Enschede

Nadat in 2005 de mate van integratie van de nieuwkomers is belicht aan de hand van hun score op de toen 11 onderscheiden indicatoren, kunnen we dit jaar wederom per indicator de balans opmaken. Is er in het afgelopen jaar voortgang geboekt in termen van taalbeheersing, participatie in arbeid of andere maatschappelijke activiteiten? Is er sprake van een sterkere of wellicht juist minder sterk gevoelde band met Nederland? In de onderstaande paragrafen worden de resultaten van de nieuwe meting besproken.

Kennis van de Nederlandse taal (Indicator 1)

Het primaire doel van de verplichte inburgering in Nederland is dat nieuwkomers zich de Nederlandse taal eigen maken. De heersende veronderstelling in het Nederlands beleid is immers dat een goede beheersing van de taal een voorwaarde is voor verdere integratie van nieuwkomers in Nederland (een veronderstelling die in de vorige rapportage is aangeduid als de Nederlandse taalhypothese van integratie).

In de voorgaande rapportage (2005) werd voor het in kaart brengen van de ontwikkeling van de taalvaardigheid van de deelnemers gebruik gemaakt van de scores op de officiële profieltoets. Daarbij werd vastgesteld dat de nieuwkomers die toen onder de WIN een verplichte taal cursus hadden gevolgd, in het eerste jaar een aanzienlijke vooruitgang hadden geboekt in hun taalvaardigheid, maar dat welbeschouwd slechts een beperkt deel van hen het beoogde streefniveau had bereikt. Daarnaast werd in de vorige rapportage ook al kort gerapporteerd over een zelfrapportage van de Enschedese nieuwkomers wat betreft hun taalvaardigheid. In de enquête die dat jaar was gehouden waren hen namelijk drie vragen gesteld:

- a. Kunt u de Nederlandse televisie volgen?
- b. Kunt u de Nederlandse kranten lezen?
- c. Kunt u een kort gesprek (op straat of in winkels) in het Nederlands voeren?

In de enquête die dit jaar is gehouden zijn deze vragen naar de eigen inschatting van de taalvaardigheid opnieuw gesteld, waarbij bovendien een extra item is opgenomen over het voeren van een wat moeilijker gesprek, namelijk:

- d. Kunt u in het Nederlands een sollicitatiegesprek voeren?

In tabel 3.2.1 worden de antwoorden op deze vragen naar de eigen inschatting van de

taalvaardigheid uit 2005 en 2006 naast elkaar gepresenteerd. Wat opvalt is dat in de periode van een jaar het percentage respondenten dat aangeeft in redelijke tot goede mate over de verschillende vaardigheden te beschikken, aanzienlijk is toegenomen.

Op het kunnen volgen van de Nederlandse televisie scoort nu zo'n 74 procent redelijk tot goed. Dat was vorig jaar nog zo'n 20 procent minder. Op het kunnen lezen van de Nederlandse kranten is dat zelfde percentage nu 54 procent en dat was 46 procent. In 2006 zegt 81 procent op straat een kort gesprek te kunnen voeren, tegenover zo'n 77 procent in 2005. Al met al duiden de antwoorden erop dat de taalvaardigheid in het afgelopen jaar aanzienlijk is toegenomen. Wel laat de score op de nieuwe vraag over het houden van een sollicitatiegesprek zien dat nog steeds een behoorlijk deel van de nieuwkomers belangrijke taalachterstanden ervaart die een belemmering kunnen zijn bij verdere integratie. Zo'n 42 procent geeft aan nog niet goed in staat te zijn zelf een sollicitatiegesprek te voeren.

Tabel 3.2.1. Oordeel respondenten over de eigen taalvaardigheid

	2005 (N=129)				2006 (N=83)			
	goed (%)	redelijk (%)	een beetje (%)	niet/ nauwelijks (%)	goed (%)	Redelijk (%)	een beetje (%)	niet/ nauwelijks (%)
Kan:								
TV volgen	22	33	45	1	35	39	26	0
Krant lezen	16	30	46	8	21	33	45	1
Kort gesprek	39	38	22	2	47	34	18	1
Sollicitatie- gesprek					23	35	31	11

Verder zijn dit jaar een aantal zogenoemde Can-Do uitspraken met betrekking tot de taalvaardigheid van de respondenten opgenomen: eigen inschattingen van respondenten over wat zij wel en niet kunnen in de Nederlandse taal (tabel 3.2.2). Het blijkt dat bij elk van de statements het merendeel van de respondenten aangeeft de betreffende taak te kunnen volbrengen. De scores in Enschede zijn daarbij vergelijkbaar met Münster.

Tabel 3.2.2. Oordeel respondenten over de eigen taalvaardigheid, vervolg

	Ja	Nee
a. Op televisie is er een interview met een minister over alcoholgebruik in Nederland. Kunt u zo'n interview volgen?	68%	32%
b. U heeft te weinig geld op uw rekening om uw telefoonrekening te betalen. Kunt u uw bank uitleggen wat uw probleem is en om een tijdelijke oplossing vragen?	77%	23%
c. Kunt u eenvoudige berichten van de gemeente lezen. Bijvoorbeeld een folder over het ophalen van huishoudelijk afval.	86%	14%
d. U bent jarig en geeft een feest. Kunt u in het Nederlands een uitnodiging schrijven aan vrienden en bekenden.	84%	16%
e. U heeft een mobiele telefoon met een jaarabonnement. Kunt u zelf uw abonnement opzeggen, schriftelijk, in het Nederlands.	61%	39%
Gemiddelde	75%	25%

De gemiddelde scores per vraag zeggen weinig over de spreiding in de taalvaardigheid van de verschillende deelnemers. Om daar meer zicht op te krijgen is op basis van de zelfrapportages over de negen hierboven genoemde vragen ook een rapportcijfer per inburgeraar berekend, waarop maximaal 10 en minimaal 0 kon worden gescoord. Tabel 3.2.3 geeft het overzicht van de verdeling van deze rapportcijfers.

Het blijkt dat tussen de migranten onderling nog steeds grote verschillen bestaan in taalvaardigheid. De zelftoegekende cijfers vertonen overigens een behoorlijke correlatie met de scores zoals die bekend zijn van de profieltoets van het voorgaande jaar ($r=.59$).

Tabel 3.2.3 Taalvaardigheid, rapportcijfers op basis van eigen oordelen respondenten

'Rapportcijfer'	N	%
1	3	4
2	10	12
3	4	5
4	6	7
5	14	17
6	26	31
7	18	22
8	2	2
9	0	0
10	0	0
Totaal	83	100

Kennis van de Nederlandse samenleving (Indicator 2)

Ook voor het vaststellen van de mate van kennis van de Nederlandse samenleving is vorig jaar gebruik gemaakt van een officiële toets, namelijk die naar Maatschappelijke Oriëntatie. Omdat die officiële toets dit jaar niet opnieuw is afgenomen, is in de enquête een serie kennisvragen opgenomen over diverse onderwerpen, waarvan we meenden dat het merendeel van de autochtone Nederlanders ze zonder veel problemen zou kunnen beantwoorden. Deze vragen en de antwoordfrequenties van onze respondenten worden gepresenteerd in tabel 3.2.4. en 3.2.5.

Al met al is het niet goed mogelijk om aan de antwoorden op de verschillende vragen een éénduidig oordeel te verbinden in termen van een apert gebrek aan kennis onder de deelnemers. Wel valt op dat de vragen over concrete rechten en plichten (huurtoeslag en verplichte ziektekostenverzekering) relatief vaak het juiste antwoord wordt gegeven, en dat op de vragen over politiek (LPF en de minister president) duidelijk minder goed wordt gescoord. Ook wat betreft het onderwijsstelsel en de duur van de leerplicht in Nederland zijn de respondenten niet altijd op de hoogte. De pensioengerechtigde leeftijd daarentegen is over het algemeen weer wel bekend.

Wanneer over de diverse kennisvragen een totaalscore wordt berekend, blijkt ook hier sprake van een aanzienlijke spreiding in de scores (tabel 3.2.6).

Tabel 3.2.4 Kennis van diverse feiten over de Nederlandse samenleving

	Waar	Onwaar	Weet niet
In Nederland kan je alleen doorstuderen als je ouders veel geld hebben. (N=82)	23,2	53,7	23,2
Als je veel huur moet betalen en je hebt een laag inkomen, dan kan je een huurtoeslag aanvragen. (N=83)	88,0	6,0	6,0
De hoofdstad van Nederland is Den Haag. (N=82)	19,5	79,3	1,2
De LPF is een socialistische politieke partij. (N=83)	9,6	26,5	63,9
Marco Borsato is een bekende Nederlandse zanger. (N=82)	69,5	1,2	29,3
Minister president Balkenende is lijsttrekker van de VVD. (N=83)	13,3	42,2	44,6
De ANWB is een vereniging van milieu-activisten. (N=82)	4,9	61,0	34,1
In Nederland is het verplicht om je te verzekeren tegen ziektekosten. (N=83)	98,8	0	1,2
Het NOS-journaal wordt uitgezonden door RTL4. (N=82)	7,3	64,6	28,0
Rotterdam ligt in de provincie Gelderland. (N=82)	7,3	58,5	34,1
In Nederland moet iedereen vanaf 14 jaar een legitimatiebewijs bij zich hebben. (N=83)	55,4	26,5	18,1
Heracles en F.C. Twente zijn twee Twentse voetbalclubs. (N=82)	54,9	15,9	29,3

3.2.5. Kennis van diverse feiten over de Nederlandse samenleving

	Procenten
Kinderen die op de basisschool goed kunnen leren, gaan direct naar...(N=79)	
Het VMBO (%)	46,8
Het VWO (%)	46,8
De Universiteit (%)	5,1
 Vanaf welke leeftijd zijn kinderen niet meer volledig leerplichtig? (N=83)	
Vanaf 12 jaar (%)	8,4
Vanaf 16 jaar (%)	49,4
Vanaf 18 jaar (%)	42,2
 Wat is in Nederland de pensioensgerechtigde leeftijd? (N=82)	
55 jaar	4,9
60 jaar	6,1
65 jaar	89,0

Tabel 3.2.6 Kennis van de Nederlandse samenleving in 'rapportcijfers'

'Rapportcijfer'	N	%
1	0	0
2	1	1
3	5	6
4	12	14
5	5	6
6	21	25
7	8	10
8	20	24
9	9	11
10	2	2
totaal	83	100

Deelname aan de arbeidsmarkt en andere maatschappelijke activiteiten (Indicator 3)

De derde indicator van integratie betreft participatie in betaalde arbeid en andere maatschappelijke activiteiten zoals vrijwilligerswerk. Vorig jaar bleek dat de gevolgde migranten op deze indicator laag scoorden hetgeen toen mede het gevolg was van de verplichte scholing die veel tijd opeiste. Ook dit jaar lijkt deze scholing nog een zekere rol te spelen, maar het percentage personen dat maatschappelijk actief is, is al wel duidelijk toegenomen. Overigens wordt niet uitgesloten dat de mate van maatschappelijke activiteit in het onderzochte cohort in werkelijkheid nog wat groter is dan de cijfers weergeven, aangezien de eerdere non-responsanalyse heeft laten zien dat actievere respondenten wat vaker non-respons vertonen (allicht omdat ze minder tijd hebben om aan het onderzoek deel te nemen).

Tabel 3.2.7 Uren arbeid per week

	2005		2006	
	N	%	N	%
Uren				
Geen arbeid	111	86	67	82
8 uur of minder	5	4	0	0
Tussen 8 en 20 uur	4	3	4	5
Meer dan 20 uur	9	7	13*	16
Totaal	129	100	82	100

* excl twee maal stage

Tabel 3.2.8 Uren andere maatschappelijke activiteiten (excl opvoeding kinderen)

	2005		2006	
	N	%	N	%
Uren				
Niet actief	111	86	67	82
Minder dan een halve dag/week	14	11	2	2
tot een dag per week	1	1	3	4
Meer dan een dag per week	3	2	10*	12
Totaal	129	100	82	100

* incl. twee maal stage

Economische zelfstandigheid (Indicator 4)

Al bij de eerste meting bleek dat de meerderheid van de Enschedese migranten economisch zelfstandig is, dat wil zeggen, deel uitmaken van een huishouden dat niet afhankelijk is van een inkomensvervangende uitkering. De verklaring hiervoor was toen dat veel nieuwkomers in Nederland een gezin vormen met een al in Nederland wonende partner, die in het levensonderhoud van beiden voorziet.

Terwijl diezelfde verklaring dit jaar nog in ongeveer dezelfde mate zal gelden, zien we in 2006 toch een geringe verbetering van de cijfers. Tezamen met de cijfers over de deelname aan betaalde arbeid, lijkt deze verbetering erop te duiden dat de uitkeringsafhankelijkheid nu ook vermindert door de arbeidsdeelname van de migrant zelf.

Overigens wordt ten aanzien van de aanzienlijk hogere uitkeringsafhankelijkheid van migranten in Münster opgemerkt, dat de omstandigheden in beide steden in dit opzicht werkelijk onvergelijkbaar zijn. Niet alleen lijkt hier de relatief slechte Duitse arbeidsmarkt een rol van betekenis te spelen, belangrijker is dat onder de Duitse Spätaussiedler zelden sprake is van gezinsvorming met een al in Duitsland wonende en werkende partner.

Tabel 3.2.9 Mate van economische zelfstandigheid

	2005		2006	
	N	%	N	%
Betaalde arbeid, geen bijstand	102	57	53	64
Beperkte aanvullende bijstandsuitkering	11	7	1	1
Geheel of grotendeels afhankelijk van bijstand	66	36	29	35
Totaal	179	100	83	100

Opleidingsniveau (Indicator 5)

Vanwege de vele verschillen in onderwijssystemen in verschillende landen, is het zeer moeilijk om het opleidingsniveau van nieuwkomers inhoudelijk te vergelijken. Daarom wordt in dit onderzoek het aantal jaren onderwijs als grove indicator voor dit niveau gebruikt. Een persoon met 15 jaar onderwijs is door de bank genomen hoger opgeleid dan iemand met 10 jaar onderwijs en die is doorgaans hoger opgeleid dan iemand met drie jaar onderwijs. De keuze voor deze indicator impliceert echter wel – en dat is niet onrealistisch – dat een ontwikkeling in deze indicator tijd vergt. Een willekeurige persoon kan in een jaar tijd immers hooguit één jaar in opleidingsniveau stijgen, namelijk als hij of zij in dat jaar (voltijds) onderwijs volgt.

Die vraag, of de betreffende persoon het afgelopen jaar onderwijs heeft gevolgd, is in de enquête gesteld (vraag C10) en wordt door een meerderheid van de respondenten (58 procent) met ja beantwoord. Hieruit zou, de logica van de indicator opleidingsniveau volgend, kunnen worden afgeleid dat deze personen in het afgelopen jaar een jaar in opleidingsniveau zijn gestegen. De vraag is echter of dit een zinnige voorstelling van zaken is. Het is namelijk duidelijk dat het hier in vrijwel alle gevallen gaat om óf het inburgeringsonderwijs bij het ROC of een andere cursus die in het licht van de inburgering wordt gevolgd. Met andere woorden, het gaat in de meeste gevallen niet om een opleiding die lijkt bij te dragen aan het begrip "opleidingsniveau" zoals dat bij deze indicator wordt bedoeld. Gezien dit inzicht wordt besloten dat het dit jaar (nog) niet zinvol is om het opleidingsniveau in jaren te vergelijken met dat van vorig jaar. Het niveau zal – een enkele uitzondering daargelaten, wellicht – voor iedereen hetzelfde zijn gebleven.

Wonen in een niet-gesegregeerde buurt (Indicator 6)

In het vorige rapport werd al vastgesteld dat in Enschede als geheel eigenlijk geen sprake is van een sterke ruimtelijke segregatie van allochtonen en autochtonen en dat het merendeel van de gevolgde migranten (60 procent) in weinig gesegregeerde wijken woonde. Opvallend genoeg, blijkt dit percentage in 2006 aanmerkelijk te zijn gestegen, naar maar liefst 85 procent. Nadere inspectie van de gegevens wijst uit dat deze toch enigszins verbazingwekkende cijfers een reëel beeld geven van de vele verhuisbewegingen onder de Enschedese nieuwkomers. Terwijl in dit onderzoek een deel van de migranten als gevolg van verhuizingen niet meer kon worden bereikt, blijkt verhuizen ook populair onder diegenen die wel hebben deelgenomen. Maar liefst 20 van de 83 geïnterviewde personen blijken tussen 2005 en 2006 een woning in een andere nieuwe wijk te hebben betrokken en hierbij is

systematisch sprake van verhuizingen van meer naar minder gesegregeerde wijken. De achtergrond van die verhuizingen is niet nader onderzocht. Hoewel het mogelijk is dat de systematiek in de verhuizingen een uiting is van de behoefte van migranten naar minder gesegregeerd wonen, valt aan te nemen dat andere factoren hier een belangrijkere rol spelen, zoals een relatief snelle doorstroming van relatief slechte woningen en meer structurele veranderingen in het Enschedese woningaanbod (afbraak van woningen in sociaal zwakke wijken).

Tabel 3.2.10 Wonen in een niet-gesegregeerde wijk

	2005		2006	
Aandeel niet-westerse migranten in de buurt	N	%	N	%
Minder dan 10 procent	3	2	1	1
Tussen 10 tot 20 procent	49	28	18	22
Tussen 20 tot 30 procent	53	30	51	62
Tussen 30 tot 40 procent	60	34	9	11
Meer dan 40 procent	13	7	3	4
Totaal	178	100	82	100

Lidmaatschap van verenigingen en organisaties (Indicator 7)

Evenals voorgaand jaar is in de enquête gevraagd naar deelname door de respondenten in organisaties en verenigingen. Is men lid van een kerk of moskee, of wellicht van een sportvereniging of bezoekt men dergelijke organisaties wel eens? Uit de gegeven antwoorden blijkt dat hierin in het afgelopen jaar weinig veranderingen zijn opgetreden. Van een significante toename of afname van de deelname in het verenigingsleven is geen sprake en ook zijn er geen duidelijke verschuivingen waar te nemen in het soort organisaties waarvan men lid is (tabellen 3.2.11 en 3.2.12).

Tabel 3.2.11 Actief in verenigingen en organisaties (sport, kerk, politiek et cetera)

	2005		2006	
Mate van activiteit in verenigingen	N	%	N	%
Niet actief in enige vereniging	33	26	14	17
(Enigszins) Actief in één vereniging	55	44	39	47
Actief in twee of meer verenigingen	37	29	30	36
Totaal	125	100	83	100

Tabel 3.2.12 Lidmaatschappen en betrokkenheid bij organisaties en verenigingen

	2005			2006		
Lidmaatschap van:	Geen lid, nooit (%)	Geen lid, soms (%)	Lid / bezoekt vaak (%)	Geen lid, nooit (%)	Geen lid, soms (%)	Lid / bezoekt vaak (%)
Sportvereniging	59	18	23	49	35	16
Kerk, moskee of tempel	43	34	23	38	42	21
Buurtvereniging	84	10	6	72	23	5
Migrantenorganisatie	85	13	3	93	1	6
Politieke partij	93	3	4	95	1	4

Informeel contact met autochtonen (Indicator 8)

Net als in 2005 is aan de respondenten gevraagd of ze persoonlijke, informele contacten hebben met autochtone Nederlanders. Is er contact met Nederlanders in de buurt? Gaat men met Nederlanders om? Komt men bij elkaar op bezoek? Het blijkt dat deze vragen in 2006 significant vaker met "Veel" worden beantwoord (tabel 3.2.14), hetgeen een indicatie is van verdere integratie.

Tabel 3.2.13 Informele contacten 2005-2006

	2005			2006		
	Veel	Weinig	Geen/ Nooit	Veel	Weinig	Nooit
Heeft u contact met Nederlanders bij u in de buurt?	36%	57%	8%	51%	45%	4%
Gaat u in uw vrije tijd met (autochtone) Nederlanders om?	26%	57%	18%	37%	42%	21%
Komt u bij (autochtone) Nederlanders op bezoek?	30%	52%	18%	37%	43%	19%
Komen er Nederlandse vrienden/buren bij u op bezoek?	29%	55%	16%	39%	51%	11%

In 2005 de mate van contact met Nederlanders ook onderzocht door te vragen naar de achtergrond van de "drie beste vrienden" van de hoofdpersoon. Hierbij kwam toen naar voren dat het begrip vriend voor sommige respondenten een erg specifieke lading had: een beste vriend was in hun ogen bijna per definitie een persoon die men al heel lang kende (bijvoorbeeld vanuit de jeugd) en niet noodzakelijk iemand waarmee men dagelijks omging. Onder een dergelijke definitie kwamen 'beste vrienden' onder Nederlanders weinig voor en zo er al vriendschappelijke relaties met Nederlanders waren, bestond het gevaar dat die door de formulering van de vraag werden verdrongen omdat oude vrienden uit het land van herkomst allicht lange tijd de eerste drie plaatsen zouden blijven bezetten. Deze observatie was reden de vraagstelling dit jaar aan te passen en te vragen naar "bevriende personen waarmee u regelmatig spreekt". We zien dat deze vraag nu in het tweede jaar tot het noemen van veel

meer Nederlandse vrienden leidt (tabellen 3.2.14 en 3.2.15). Deels kan dat allicht duiden op een ontwikkeling in de tijd, maar het is ook duidelijk dat de toename in het aantal Nederlanders voor een zogenoemd artefact is, een waarneming die voortvloeit uit het gewijzigde meetinstrument.

Tabel 3.2.14 Aantal Nederlanders onder de drie beste vrienden (2005)

Aantal Nederlanders onder drie beste vrienden	N	%
Geen Nederlanders	77	62
Een Nederlander	28	22
Twee Nederlanders	13	10
Drie Nederlanders	7	6
Totaal	125	100

Tabel 3.2.15 Aantal Nederlanders onder drie bevriende personen (2006)

Aantal Nederlanders onder drie "bevriende personen"	N	%
Geen Nederlanders	20	24
Een Nederlander	19	23
Twee Nederlanders	12	14
Drie Nederlanders	33	39
Totaal	84	100

Etnische herkomst partner (Indicator 9)

Zoals al aangegeven in de vorige rapportage, wordt aan de eventuele partner van een migrant vaak een belangrijke rol toegedicht. De autochtone partner zou voor de migrant een belangrijk contact met Nederland vormen en de allochtone partner zou, als we sommige verhalen moeten geloven, wellicht een obstakel voor inburgering kunnen vormen. Hoe het ook zij. Net als bij de indicator opleidingsniveau geldt dat de meeste mensen niet al te snel van vaste partner wisselen en dit geldt ook voor de ondervraagde respondenten.

Bij het vergelijken van de ingevulde partnergegevens van dit jaar met die van vorig jaar, blijken er erg weinig veranderingen te zijn opgetreden. Van de 65 respondenten van wie de partnergegevens over vorig jaar bekend zijn, blijkt er één in dit jaar een nieuwe uit Syrië afkomstige partner te hebben gevonden en één na een jaar niet langer samen te wonen met een Burundische partner. Onder de personen die in beide jaren opgaven met een partner samen te wonen zien we weliswaar verschillen in de opgegeven nationaliteit, maar niet in het land van

geboorte, hetgeen erop wijst dat het vermoedelijk nog om dezelfde partner gaat maar dat mogelijk sprake is van naturalisatie van die partner (2 maal) of onvolledige of onjuiste opgave van de nationaliteit van die partner in één van beide enquêtes (8 maal³). Gegeven deze inzichten kunnen we niet anders dan vaststellen dat zich in deze indicator van inburgering voor de populatie als geheel geen noemenswaardige ontwikkelingen zullen hebben voorgedaan. Er is geen sprake van een significante toe- of afname van het percentage autochtone of allochtone partners

Zelfidentificatie (Indicator 10)

De indicator zelfidentificatie gaat in essentie over de vraag of de migrant in Enschede zich na enige tijd verbonden voelt met Nederland en het gevoel heeft dat hij hier thuishoort. In de wijze van meten van de indicator zijn in 2006 enige veranderingen aangebracht die vooral te maken hebben met het verminderen van de complexiteit van de vragen voor de respondenten en met het bereiken van een meer efficiënt te beantwoorden vragenlijst. In tabel 3.2.16 zijn de resultaten op vier vragen opgenomen die de kern vormen van de betreffende indicator. De meeste migranten rapporteren op deze vragen al een redelijke verbondenheid met Nederland, maar circa de helft van de respondenten voelt zich ook nog sterk met het land van herkomst verbonden.

De indruk dat men zich hier over het algemeen thuis voelt wordt ook bevestigd door een aantal aanvullende vragen over het leven hier en de verwachtingen over de toekomst (tabel 3.2.17) en door het feit dat de overgrote meerderheid van de respondenten niet meer denkt naar het land van herkomst te zullen terugkeren (tabel 3.2.18). De in de tabellen 3.2.18 en 3.2.19 gepresenteerde vergelijkbare gegevens uit 2005 laten overigens zien dat in de mate van identificatie met Nederland geen grote veranderingen ten opzichte van het voorgaande jaar zijn opgetreden.

Tabel 3.2.16 Verbondenheid met Nederland 2006

Bent u het eens met de volgende uitspraken?	Helemaa l mee eens	Mee eens	Niet eens/ niet oneens	Niet mee eens	Helemaa l niet mee eens

³ Een voorbeeld: Eén respondent geeft in 2005 aan samen te wonen met een uit Turkije geboren partner met de Nederlandse nationaliteit. In 2006 geeft dezelfde respondent aan samen te wonen met een uit Turkije geboren partner met de Turkse nationaliteit. Dit kan correct zijn. Het kan hier gaan om een nieuwe partner of het kan zijn dat de partner afstand heeft gedaan van de Nederlandse nationaliteit en op enigerlij wijze de Turkse nationaliteit heeft verkregen. De eerste verklaringen lijkt echter nogal onwaarschijnlijk gezien de Turkse cultuur en de tweede gezien het feit dat het hier om een in Nederland levende partner gaat. Minder onwaarschijnlijk lijkt het dat in één van beide jaren de nationaliteit van de partner onjuist is opgegeven.

a. Ik voel me Nederlander	12%	38%	31%	12%	6%
b. Ik voel me nog heel sterk verbonden met mijn land van herkomst	23%	31%	22%	17%	6%
c. Ik voel me thuis in Nederland	41%	40%	13%	2%	2%
d. Als buitenlander wordt ik in Nederland gediscrimineerd	5%	15%	24%	33%	24%

Tabel 3.2.17 Tevredenheid met het leven in Nederland en toekomstverwachtingen

Bent u het eens met de volgende uitspraken?	Helemaal mee eens	Mee eens	Niet eens/niet oneens	Niet mee eens	Helemaal niet mee eens
a. Ik heb een goed leven in Nederland	31%	47%	18%	2%	1%
c. Ik vind het fijn om in Nederland te wonen	42%	47%	10%	0%	1%
d. Ik denk in Nederland een goede toekomst te hebben	35%	45%	14%	2%	4%
a. Mijn partner en kinderen hebben een goed leven in Nederland	37%	52%	10%	2%	0%
c. Mijn partner en/of kinderen hebben een goede toekomst in Nederland	41%	47%	9%	2%	2%

Tabel 3.2.18 Denkt u dat u op den duur weer definitief terug zult gaan naar uw land van herkomst?

	2005 (n=126)	2006 (n=78)
Ja	20,6%	20,5%
Nee	79,4%	79,5%

Tabel 3.2.19 Mate van Nederlander/Buitenlander voelen 2005

	Zeer sterk	Sterk	Enigszins	Weinig
Voelt u zich Nederlander	9 (7,1%)	36 (28,3%)	35 (27,6%)	47 (37,0%)
Voelt u zich (oorspronkelijke nationaliteit)	56 (44,1%)	38 (29,9%)	18 (14,2%)	15 (11,8%)

Deelhebben aan moderne waarden en opvattingen (Indicator 11)

Net als in 2005 is ook in 2006 gebruik gemaakt van een al bestaande set van vragen voor het meten van waarden en normen onder migranten (Dagevos, 2001).

In de vorige rapportage zijn op deze set nog enkele statistische technieken toegepast om een sterker samenhangende schaal te creëren. Achteraf gezien waren de onderzoekers hier echter enigszins ontevreden over omdat deze vorm van schaalconstructie leidde tot een wel erg grote nadruk op enkele specifieke waarden en normen (m.n. op de betekenis van religie in het leven en de mate van autonomie die aan jongeren wordt gegeven). Om deze reden is in 2006 besloten om alsnog gebruik te maken van de volledige set items van Dagevos, waarbij de berekeningen met betrekking tot de meting van 2005 opnieuw zijn uitgevoerd. Het resultaat is een indicator die naar oordeel van de onderzoekers meer valide is maar die als gevolg van middeling van de verschillende items een geringere spreiding vertoont. Een vergelijking van de scores van 2006 met de herberekende scores van 2005 (tabel 3.2.20) laat zien dat in de opvattingen van de respondenten geen significante verandering ($\alpha = 0,07$) is opgetreden.

Tabel 3.2.20 Moderne opvattingen van respondenten

	2005	2006
Opvatting	(%)	(%)
1 meer traditioneel	1	2
2	20	20
3	64	64
4	14	13
5 meer liberaal	2	0

Gezondheid (indicator 12)

De indicator gezondheid is dit jaar toegevoegd naar aanleiding van signalen dat de integratie van immigranten, met name op de arbeidsmarkt, niet zelden wordt gehinderd door gezondheidsproblemen. De vraag van de opdrachtgever van dit onderzoek was of dit mogelijk ook een rol speelt onder de migranten in Enschede en Münster. De tabellen 3.2.21 en 3.2.22 geven een overzicht van de antwoorden op drie vragen over gezondheid. De cijfers laten zien dat zo'n 30 procent van de respondenten aangeeft als gevolg van gezondheidsproblemen iets minder (10 procent) of veel minder (19 procent) te kunnen werken dan een gezonde persoon. Uit de antwoorden op een aanvullende vraag naar de gezondheid van partner en kinderen valt op te maken dat voor het overgrote deel van de respondenten geen sprake is van een partner of kinderen met gezondheidsproblemen.

Tabel 3.2.21 Algemeen gevoel gezond te zijn

	Helemaal mee eens	Mee eens	Niet eens/ niet oneens	Niet mee eens	Helemaal niet mee eens
Ik voel me gezond (N=83) %	29	48	8	11	4

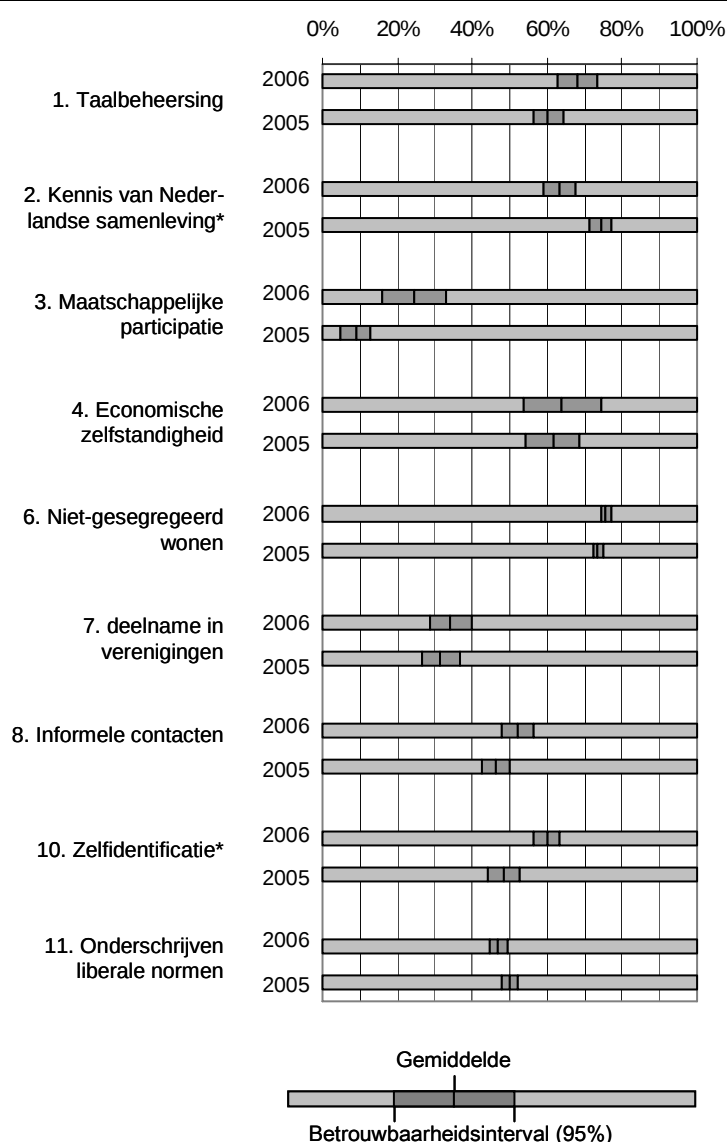
Tabel 3.2.22 Belemmeren de gezondheid de mogelijkheid tot werken?

Heeft u problemen met uw gezondheid waardoor u minder kunt werken dan anderen?	N	%
Nee	58	72
Ja, waarvan:	23	28
- ik kan helemaal niet werken	0	0
- ik kan veel minder werken dan iemand die gezond is	15	19
- ik kan iets minder werken dan iemand die gezond is	8	10

Beschouwing algemene ontwikkeling in Enschede aan de hand van de indicatoren

In de voorgaande paragraaf zijn op een tamelijk gedetailleerd niveau de resultaten op de enquête van 2006 beschreven, waarbij ook regelmatig een vergelijking is gemaakt met de resultaten op van de eerdere meting uit 2005. De gedachte achter het ontwikkelen en gebruiken van indicatoren is echter juist dat het presenteren van dergelijke gedetailleerde gegevens soms zijn doel voorbij schiet. Om een beter overzicht te krijgen van de algehele voortgang van het inburgeringsproces, kan het handig zijn wat meer afstand te nemen van de details en de prestaties op de verschillende terreinen uit te drukken in relatief eenvoudige indicatoren, die een indruk geven van de stand van zaken op de diverse terreinen. Dit is wat we hieronder doen. In figuur 3.2.1 vindt u een grafische weergave van de gemiddelde scores op de geconstrueerde indicatoren, waarbij steeds een vergelijking wordt gemaakt tussen de score in 2005 en de score in 2006. Deze gemiddelde score kan variëren van minimaal 0 procent, hetgeen zou aanduiden dat geen van de migranten ook maar enigszins is geïntegreerd op de betreffende indicator, tot 100 procent, hetgeen zou aanduiden dat alle migranten maximaal zijn geïntegreerd.

Figuur 3.2.1 Ontwikkeling inburgering in Enschede in een oogopslag

Toelichting op de figuur: in deze figuur zijn de indicatoren 'opleidingsniveau' en 'autochtone partner' weggelaten omdat – zoals hierboven betoogd – in deze indicatoren over het afgelopen jaar geen betekenisvolle ontwikkeling is waar te nemen. Daarnaast is de indicator 'gezondheid' weggelaten omdat deze indicator in het voorgaand jaar nog niet was gemeten en dus geen vergelijkingsmateriaal beschikbaar was. De indicatoren kennis van de Nederlandse samenleving en zelfidentificatie zijn wel opgenomen, maar zijn in 2006 anders gemeten dan in 2005, waardoor aan verandering in deze indicatoren geen inhoudelijke betekenis kan worden gegeven.

We zien dat op zes van de zeven indicatoren waarop een valide vergelijking mogelijk is met het voorgaande jaar, een positieve ontwikkeling is waar te nemen in de zin dat de gemiddelde score op die indicatoren in die periode is toegenomen. Hoewel in de meeste gevallen vergelijking van de populatiegemiddelden niet direct op een statistisch significante verbetering lijkt te duiden, wijst een paarsgewijze vergelijking (matched pairs) onder de personen die in beide jaren hebben meegedaan wel op een dergelijke significante vooruitgang

op individueel niveau. Bij het hanteren van een betrouwbaarheidscoëfficiënt van 0.01 geldt dit met name voor de variabelen taal, maatschappelijke activiteit, niet-gesegregeerd wonen en het hebben van informele contacten met autochtonen.

Samenvattend kan dan ook worden gesteld dat het proces inburgering van migranten in Enschede zich ook in het tweede jaar duidelijk heeft voortgezet.

3.3 Analyse van samenhangen

In de vorige paragrafen lag de aandacht op de ontwikkelingen in Münster en Enschede in de populatie als geheel en op de gemiddelde scores op elke indicator. Het is echter duidelijk dat zich binnen deze populaties grote verschillen tussen migranten voordoen. Sommige migranten spreken na twee jaar al behoorlijk goed Duits of Nederlands, terwijl anderen nog een zeer gebrekkige taalvaardigheid kennen. Sommigen werken voltijds, terwijl anderen nog werkloos zijn en afhankelijk blijven van een uitkering. Sommigen zullen zich inmiddels welhaast Duitser of Nederlander voelen, terwijl anderen nog zeer gehecht zijn gebleven aan het land van herkomst en hier toch moeilijk kunnen aarden. Een belangrijke vraag in dit onderzoek is waardoor dergelijke verschillen worden veroorzaakt.

Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven worden in deze paragraaf twee typen verklaringen voor de verschillen tussen migranten onderscheiden. Bij de eerste soort verklaringen gaat het erom een verband te leggen tussen de mate van inburgering en mogelijke achtergrondkenmerken van de individuele migrant. De tweede soort verklaringen richt zich op de wisselwerking die tussen verschillende aspecten van integratie wordt verondersteld.

Verklaring van verschillen uit achtergrondkenmerken

Migranten die in Nederland of Duitsland trachten in te burgeren zijn natuurlijk niet allemaal hetzelfde. Migrantengroepen verschillen enorm, meer nog dan niet-migranten verschillen. Hoewel het ondoenlijk is om alle verschillen tussen migranten te duiden, onderscheiden we in dit onderzoek een viertal achtergrondkenmerken waarvan a priori een mogelijke invloed op de inburgering kan worden verondersteld. Dit zijn:

- Het geslacht van de migrant
- De leeftijd van de migrant
- Het opleidingsniveau van de migrant
- De gezondheidstoestand van de migrant (c.q. de mate waarin deze de migrant beperkt in zijn mogelijkheden arbeid te verrichten)

Specifiek voor de Nederlandse context worden daarnaast nog als aanvullende achtergrondvariabelen van belang geacht:

- De reden van migratie (m.n. vluchtelingen versus gezinsvormers en gezinsherenigers),
en

- de mede daarmee samenhangende verbintenis in Nederland met een autochtone dan wel allochtone partner.

Over de betekenis van deze zes bovengenoemde achtergrondvariabelen bestaan in de literatuur en in de beleidspraktijk allerlei veronderstellingen wat betreft hun invloed op de mogelijkheden tot integratie. zo wordt vaak verondersteld dat jongere migranten het op een aantal aspecten zoals taalverwerving beter zullen doen dan ouderen; zo valt regelmatig te beluisteren dat migranten die door een partner worden opgevangen gemakkelijker aansluiting zullen vinden dan migranten die die steun niet hebben; zo wordt ook verondersteld dat migranten die hoger zijn opgeleid meer baat zullen hebben bij het taalonderwijs dan migranten die laag zijn opgeleid of zelfs analfabeet zijn.

In de tabellen 3.3.1 en 3.3.2 zijn voor Münster en voor Enschede de verbanden onderzocht tussen tien als afhankelijk te beschouwen indicatoren en de vier – respectievelijk zes – meer stabiele achtergrondkenmerken⁴. Dit levert de volgende inzichten op.

Opvallend is dat zich in Münster belangrijke verschillen aftekenen tussen de integratie van mannelijke en vrouwelijke migranten. Mannelijke migranten blijken het significant beter te doen op de indicatoren betaalde arbeid en economische zelfstandigheid, terwijl vrouwen zich juist meer met Duitsland blijken te identificeren. In Enschede worden dergelijke significante verschillen niet gevonden. Deels – met name wat betreft arbeid – is dit laatste wellicht te wijten aan de geringere respons op de vragenlijst (een kleiner aantal waarnemingen maakt het moeilijker om in Enschede significante relaties aan te tonen). Deels echter lijkt het geslacht van de respondent in Enschede ook echt van geringere betekenis.

Enschede laat in tegenstelling tot Münster wel weer verschillen zien in de mate van integratie van migranten met en migranten zonder gezondheidsbeperkingen. Migrant met gezondheidsbeperkingen lijken in Enschede in mindere mate actief in arbeid en vaker uitkeringsafhankelijk, maar ze wonen ook in wijken met een kleiner aandeel aan niet-westerse allochtonen. In Münster lijken gezondheidsbeperkingen van migranten geen of hooguit een geringe rol te spelen.

De leeftijd van de migrant blijkt in Enschede een negatieve correlatie te vertonen met de taalverwerving (jongeren rapporteren minder beperkingen in hun taal dan ouderen). In Münster lijkt een hogere leeftijd daarentegen juist samen te hangen met het hebben van meer contact met autochtonen, met een grotere mate van identificatie met Duitsland, maar ook met

⁴ Merk op dat van de twaalf indicatoren die in dit onderzoek zijn onderscheiden in deze analyse drie indicatoren vooralsnog meer als achtergrondkenmerk worden beschouwd, gezien de nog gebrekkige ontwikkeling die sinds de migratie op deze indicatoren lijkt te hebben plaatsgevonden, namelijk a) Opleiding, b) Partnerschap en c) Gezondheid.

het onderschrijven van meer traditionele normen.

Een hoger opleidingsniveau lijkt in Münster een positieve rol te spelen bij het vergaren van kennis van de Duitse samenleving, terwijl het in Nederland lijkt bij te dragen tot een hogere taalvaardigheid.

Het meest uitgesproken verband tussen de mate van inburgering en achtergrondkenmerken vinden we echter in Enschede, waar het gaat om de reden van migratie en de daarmee samenhangende vraag van verbintenis met een autochtone danwel allochtone partner. Zoals in tabel 3.3.2 is te zien, zijn vluchtelingen zonder Nederlandse partner veel minder maatschappelijk actief en veel vaker uitkeringsafhankelijk dan gezinsvormers en -herenigers met een autochtone partner en hebben ze ook significant minder contacten met autochtone Nederlanders. Dat ze daarentegen zich wel meer dan gezinsvormers en gezinsherenigers identificeren met Nederland lijkt vreemd, maar is allicht te begrijpen door de complexe relatie die veel vluchtelingen hebben met hun land van herkomst.

Tabel 3.3.1 Achtergrondkenmerken en indicatoren van integratie (Munster)

	Taal	Kennis	Arbeid	Andere Maatsch. Activiteit	Economisch Zelfstandig	Niet gesegregeerd wonen	Lidmaatschap verenigingen	Informele contacten	Identificatie met Duitsland	Onderschrijven liberale normen	Gemiddelde over negen indicatoren
Gemiddelde	68,1	56,2	26,1	1,3	34,5	73,1	12,8	22,8	49,4	51,9	41,5
Standaard deviatie	29,0	15,3	39,8	6,3	42,6	44,5	17,3	17,9	23,5	11,4	11,7
Geslacht											
Man	67,7	58,2	39,9	0,9	43,5	77,9	13,1	21,0	43,6	51,9	44,0
Vrouw	68,5	54,3	13,1	1,6	25,8	68,1	12,5	24,4	54,8	51,8	39,0
Gezondheid											
Beperkingen	64,2	53,1	16,6	3,2	27,5	62,5	13,9	21,5	56,5	51,4	38,9
Geen beperkingen	68,9	56,8	27,9	0,9	35,8	75,0	12,6	23,0	48,0	52,0	42,0
Leeftijd (R)											
	-0,16	-	0,03	0,05	0,03	0,09	0,14	0,20	0,27	0,34	0,09
Opleiding (R)											
	0,08	0,28	0,09	0,08	0,12	0,04	0,07	0,10	0,08	0,10	0,00
Vet: significante samenhang (alpha < 0,01). <i>Cursief:</i> significante samenhang (alpha < 0,05)											

Tabel 3.3.2. Achtergrondkenmerken en indicatoren van integratie (Enschede)

	Taal	Kennis	Arbeid	Anders Maatsch. actief Economisch Zelfstandig	Niet gesegregeerd wonen	Lidmaatschap verenigingen	Informele contacten	Identificatie met Nederland	Onderschrijven liberale normen	Gemiddelde	
Gemiddelde	68,3	63,3	17,7	6,5	64,0	75,8	34,1	52,3	59,9	47,0	50,4
Standaard deviatie	24,5	18,9	35,1	18,7	48,0	7,2	26,3	19,8	15,5	11,6	10,1
Geslacht											
Man	64,8	64,1	23,5	6,5	55,1	76,3	38,8	50,3	60,9	50,3	49,0
Vrouw	72,3	63,3	13,4	6,3	70,0	75,3	28,8	54,1	58,2	54,1	51,3
Partner											
Alleenstaand	38,9	61,8	9,7	6,4	59,7	75,8	36,6	49,5	62,9	47,3	48,8
Partner met migratieachtergrond	42,1	62,5	16,11	5,6	61,1	75,3	32,4	52,5	57,8	46,0	49,8
Partner (vrijwel) autochtoon	41,3	71,3	52,5	10,0	90,0	77,6	31,7	61,7	56,9	49,6	58,3
Type migrant											
Vluchteling	38,7	62,8	0,0	5,6	36,8	76,7	32,9	47,1	65,3	45,0	44,9
Gezinsvorming/her.	44,5	66,6	44,8	11,9	91,3	73,3	33,3	59,5	54,5	49,2	57,7
Gezondheid											
Beperkingen	59,9	60,1	6,0	3,30	42,9	79,2	27,0	47,8	61,0	44,6	44,8
Geen beperkingen	71,1	64,3	21,8	7,6	71,3	74,6	36,6	53,9	59,5	47,8	52,6
Leeftijd (R)	-,29	0,04	-0,22	0,03	- 0,13	0,20	- 0,03	- 0,14	0,15	0,06	-,18
Opleiding (R)	0,39	- 0,01	0,08	-,08	0,09	0,09	0,07	0,15	- 0,12	0,11	0,07

Vet: significante samenhang (alpha < 0,01). *Cursief:* significante samenhang (alpha < 0,05)

Verklaring van verschillen vanuit inburgeringsdynamiek

Een tweede mogelijke bron van verklaringen is de veronderstelling van een inburgeringsdynamiek, waarbij verschillen in ontwikkeling niet uit achtergrondkenmerken worden verklaard, maar uit een wisselwerking tussen de verschillende aspecten van inburgering.

Ook over een dergelijke wisselwerking zijn talloze veronderstellingen te uiten. Zoals in de vorige rapportage is behandeld, lijkt aan het huidige Nederlandse beleid een zogenoemde taalhypothese ten grondslag te liggen: de veronderstelling dat een snelle verwerving van de Nederlandse taal instrumenteel is voor verdere inburgering op andere dimensies, zoals het vinden van werk en het krijgen van persoonlijk contact met autochtone Nederlanders. Maar, zoals ook in de vorige rapportage betoogd, dit is zeker niet de enige mogelijke beleidshypothese die over de dynamiek van inburgering is te formuleren. Het Lotsenproject in Munster, bijvoorbeeld, bouwt duidelijk voort op een andere (deels additionele) hypothese namelijk dat het 'aandokken' in een niet-gesegregeerde buurt en het aanknopen van informele contacten een belangrijke positieve rol speelt bij integratie.

Net als in de voorgaande rapportage wordt ook dit jaar de samenhang in de ontwikkeling van de diverse indicatoren vanuit dit oogpunt beschouwd (tabellen 3.3.3 en 3.3.4).

De belangrijkste inzichten die uit deze tabellen naar voren komen zijn dat in beide gemeenten taalbeheersing van respectievelijk Nederlands en Duits inderdaad een factor van betekenis is. In Nederland blijkt een betere taalbeheersing verbonden te zijn met een betere kennis van de Nederlandse samenleving, een grotere mate van deelnemen in maatschappelijke activiteiten en een intensiever contact met autochtone Nederlanders. Het equivalent van deze laatste relatie wordt ook in Munster bevestigd. Migranten die goed Duits spreken hebben meer informeel contacten met geboren Duitsers. Hierbij valt echter op te merken dat deze relatie in het licht van de Munsterse beleidshypothese allicht ook andersom is te interpreteren: (ook) via contacten met de autochtone bevolkingen leren migranten de taal. Tenslotte is wat de taal betreft in Münster nog waar te nemen dat het spreken van Duits positief gecorreleerd is met het zichzelf identificeren met Duitsland, een relatie die ook zeker navoelbaar is.

Opvallend is daarnaast dat de invloed van niet-gesegregeerd wonen in Münster en Enschede in zekere zin tegenstrijdige effecten teweeg lijkt te brengen. In Enschede lijkt, net als in 2005, het wonen in een wijk met weinig (mede)allochtonen enigszins negatief uit te pakken bij de taalverwerving en – merkwaardigerwijze – ook bij het onderhouden van informele contacten met Nederlanders. In Münster zien we daarentegen ook een kennelijk

positieve effect van het wonen in een niet-gesegregeerde wijk, namelijk op het hebben van arbeid. Daarbij kan echter wel de vraag worden gesteld of dit positieve verband op een direct causaal verband tussen beide indicatoren duidt, of op de positieve invloed die het Loodswerk op beide indicatoren afzonderlijk heeft gehad.

Een derde interessante observatie betreft de indicator "onderschrijven van liberale normen". We zien hier dat in Münster vooral *negatieve* relaties worden gevonden tussen het onderschrijven van liberale normen en andere indicatoren van inburgering, terwijl in Nederland juist wat sterkere *positieve* relaties blijken te bestaan. Een mogelijke verklaring hiervoor zou hier wellicht kunnen worden gevonden in de verschillende betekenis die religie beide landen in het inburgeringsproces lijkt te spelen. In Nederland wordt, in het kader van de relatief grote toestroom van migranten uit islamitische landen, een sterke traditionele, religieuze achtergrond niet zelden als belemmering van inburgering wordt beschouwd. Onder de Spätaussiedler in Münster staat een traditionele en religieuze achtergrond echter veeleer in verband met een Christelijke (Katholieke) overtuiging, een overtuiging die in Duitsland, via kerkelijke verbanden, juist integrerend kan werken.

Verder zien we beide steden nog een overeenkomst waaraan wat minder betekenis lijkt te moeten worden gegeven omdat zij min of meer tautologisch is, namelijk de positieve relatie tussen het hebben van betaalde arbeid en economische zelfstandigheid.

Het feit dat in Münster geen positieve correlatie tussen niet-gesegregeerd wonen en het hebben van werk wordt gepresenteerd, wekt in het licht van de eerder gepresenteerde vergelijkingen tussen de Loodsengroep en de Controlegroep wellicht enige verbazing. Immers, uit die vergelijkingen bleek dat personen uit de Loodsengroep enerzijds minder gesegregeerd wonen en anderzijds significant vaker betaald werk hebben. Dit doet dan ook een positieve relatie tussen beide indicatoren vermoeden. Het ligt echter in de aard van statistische toetsen dat ook wanneer er in werkelijkheid een positieve relatie bestaat, deze niet noodzakelijkerwijs tot een significante uitkomst behoeft te leiden. Een niet-significante uitkomst van een toets drukt immers slechts uit dat, op basis van het voorhandene gegevensmateriaal, een relatie niet met voldoende zekerheid kan worden aangetoond. Dit laatste, het niet kunnen aantonen, kan hier mede het gevolg zijn van de grote mate van spreiding in de variabele arbeid en van de relatief beperkte omvang van de groep respondenten uit gesegregeerde wijken. Anders gezegd, de steekproefgrootte is in dit specifieke geval te gering om een duidelijke conclusie te kunnen trekken.

Tabel 3.3.3 Samenhang tussen indicatoren van integratie in Enschede (correlaties)

	Taalbeheersing	Kennis NL samenleving	Arbeid	Andere activiteiten	Economisch Zelfstandig	Niet gesegregeerd wonen	Lidmaatschap verenigingen	Informele contacten	Identificatie met Nederland	liberale normen
Taalbeheersing	-	0,28	0,37			- 0,31		0,44		
Kennis NL samenleving	0,28	-								0,22
Arbeid	0,37		-		0,35					
Andere Activiteiten				-						
Economisch Zelfstandig					-				- 0,27	
Niet gesegregeerd wonen	- 0,31					-				
Lidmaatschappen							-			
Informele contacten	0,44					- 0,24		-		0,33
Identificatie met NL					- 0,27				-	
Liberaal normen		0,22						0,33		-

Vet: significante samenhang (alpha < 0,01). Normaal: significante samenhang (alpha < 0,05)

3.3.4. Samenhang tussen indicatoren van integratie in Münster (correlaties)

	Taalbeheersing	Kennis Duitse samenleving	Arbeid	Andere Activiteiten	Economisch Zelfstandig	Niet gesegregeerd wonen	Lidmaatschap verenigingen	Informele contacten	Identificatie met Duitsland	Delen liberale normen
Taalbeheersing	-							0,24	0,32	
Kennis samenleving		-								
Arbeid, vrijwillig			-		0,79	(*)				
Andere Activiteiten				-						
Economisch Zelfstandig			0,79		-	0,20				- 0,18
Niet gesegregeerd wonen			(*)		0,20	-				- 0,19
Lidmaatschappen							-			
Informele contacten	0,24							-	0,36	- 0,24
Identificatie met Duitsland	0,32							0,36	-	
Delen liberale normen					- 0,18	- 0,19		- 0,24		-

Vet: significante samenhang (alpha < 0,01). Normaal: significante samenhang (alpha < 0,05)

(*) Zie opmerking in begeleidende tekst.

4 Conclusies: effecten van gemeentelijke integratieconcepten

Uitgaand van een meerdimensionaal integratiebegrip en van de veronderstelling dat individuele integratieontwikkelingen van migranten meetbaar zijn, hebben wij de vooruitgang van de onderzochte cohorten in Münster aan de hand van de zelf ontwikkelde en opnieuw gewogen integratie-indicatoren beschreven. De integratie-indicatoren werden ingedeeld bij de dimensies van integratie (culturation, positioning, interaction en identification) en vormden de basis voor het vergelijken van integratieconcepten, die vanuit verschillende aspecten van integratie vertrekken. In Münster ging het om drie zuilen van integratiewerk: wonen in een niet gesegregeerde wijk, het creëren van netwerken en overkoepelende ondersteuning door de loods. In Enschede richt men zich op de taalverwerving van nieuwkomers, waarbij tegelijkertijd ook aandacht wordt besteed aan kennis van de samenleving en beroepsoriëntatie. De conclusie welke vooruitgang de nieuwkomers, die in Münster en Enschede profiteerden van deze integratieconcepten, geboekt hebben, wordt hieronder voor het in 2006 voortgezette binationale onderzoek beschreven. Het doel is ook de positieve effecten van de gemeentelijke integratieconcepten te beschrijven. De uitwerkingen dienen voorts tegen de achtergrond van „*Social Return on Investment*“ te worden ingeschat en te worden bediscussieerd.

De resultaten van ons onderzoek tonen aan dat beide concepten veelbelovend zijn. Bij het Nederlandse concept wijst het onderzoek naar de integratiedynamiek uit dat het taalonderwijs, dat tot de dimensie culturation gerekend wordt, zeer relevant is. Het effect hiervan is aantoonbaar directer dan bij de andere dimensies. Processen van structurele integratie (culturation en positioning) zijn nauw met elkaar verweven en houden verband met de sociale integratie (interaction). Wanneer de taalkennis van de nieuwkomers beter wordt, nemen ook de kennis van de samenleving, de informele contacten met autochtonen en de participatie op de arbeidsmarkt toe. Dit onderzoek bevestigt duidelijk het grote belang van een goede taalbeheersing.

Het onderzoek toont ook dat de keuze van woonruimte buiten gesegregeerde woongebieden en sterkere contacten met autochtonen door de gemeente gestuurd kunnen worden. De duurzaamheid van de gelegde interetnische contacten kan echter maar moeilijk worden beïnvloed. Het wonen in niet gesegregeerde wijken en de deelname aan het loodsproject veroorzaken echter wel positieve effecten op structurele integratieprocessen. De structurele integratieprocessen zijn bij de Spätaussiedler in de loodsgroep al een flink eind gevorderd, waarbij een verband tussen participatie op de arbeidsmarkt en de verbetering van de taalvaardigheid hier echter niet vastgesteld kon worden. De taalvaardigheid houdt hier nauwer verband met de indicator zelfidentificatie, hetgeen begrijpelijk is omdat de

Spätaussiedler juist ook door deze indicator gekenmerkt worden. Bij de gedetailleerde vergelijking van de behaalde resultaten wordt duidelijk zichtbaar dat er verschillen zijn tussen de migrantengroepen en de nationale kaders, die de context van de nationale integratiedynamiek vormen en verschillende aspecten van integratie sterker beïnvloeden. Het deelonderzoek van Münster bevestigt eveneens het verband tussen taalkennis en informele contacten. Ook hier blijkt taalbeheersing relevant te zijn voor de integratie. Wonen in niet gesegregeerde wijken en informele contacten (interactie) blijken in eerste instantie van secundair belang te zijn. Het zou zinvol zijn dit onderzoek verder te continueren. Wanneer een herhaalde meting weer dezelfde resultaten te zien zou geven, zou de invloed van taalvaardigheid en het wonen in niet gesegregeerde wijken op sociaaleconomisch succes op termijn aantoonbaar kunnen blijken. Ook de aspecten wonen, deelname aan verenigingen, contacten en *intermarriage* zouden verder gevolgd moeten worden. Zoals van te voren kon worden verwacht, verlopen de ontwikkelingen hier langzamer. .

In Münster zijn de integratiescores van de loodsgroep bij belangrijke aspecten duidelijk sterker gestegen dan die van de controlegroep. Bij een vergelijking van de integratiedynamiek aan de hand van de scores voor de afzonderlijke integratie-indicatoren kan worden vastgesteld dat meerdere indicatoren relevant zijn. De correlatie tussen wonen in niet gesegregeerde wijken c.q. deelname aan het loodsproject en economische zelfstandigheid kon worden aangetoond. Vastgesteld kan daarnaast worden dat er een verband bestaat tussen informele contacten met autochtonen, taalbeheersing en identificatie als Duitser. Beide indicatoren lijken in Münster van belang, hoewel moet worden opgemerkt dat de relatie tussen de indicatoren in dit onderzoek niet statistisch significant is. Beide integratieaspecten zijn onderdelen van het integratieconcept van de stad Münster. Van geval tot geval kan worden vastgesteld dat inburgeringseffecten bestaan. Een wisselwerking kan waarschijnlijk pas na een langere verblijfsduur van de migranten zichtbaar worden.

Wat de inburgering in Enschede betreft is het duidelijk dat in de afgelopen periode voortgang is geboekt. De nieuwkomers van twee jaar geleden spreken nu nog beter Nederlands, ze hebben vaker een baan en zijn daarmee economisch meer zelfstandig en hebben meer contacten met autochtone Nederlanders. Ook bij de meeste andere indicatoren lijkt in grote lijnen een vooruitgang te bespeuren.

Hoewel dat niet met zekerheid gezegd kan worden – Enschede kent geen controlegroep – is het aannemelijk dat het intensieve onderwijs dat de nieuwkomers hebben ontvangen een belangrijke rol in de voortschrijdende inburgering speelt. Uit de analyse van samenhangen tussen indicatoren, blijkt dat taal in Enschede inderdaad de indicator is die het meest

significant samenhangt met andere aspecten van inburgering zoals kennis van de Nederlandse samenleving, het onderhouden van informeel contact met autochtone Nederlanders en het hebben van betaald werk. Uit aanvullend kwalitatief onderzoek blijkt dat het belang van taal ook door de migranten zelf met de grootst mogelijke stelligheid wordt bevestigd. Het spreken van de Nederlandse taal blijkt in Enschede niet alleen een belangrijke voorwaarde voor het verkrijgen van werk, maar ook een voorwaarde om te worden toegelaten tot geambieerde opleidingen.

Wel kan de vraag worden gesteld of alle migranten in Enschede – met hun zeer verschillende achtergronden – in dezelfde mate baat hebben bij het scholingsbeleid. Zo is duidelijk dat de taalverwerving via deze methode toch wat beter aanslaat bij jongeren en bij hoger opgeleiden die de gang naar school allicht wat gemakkelijker maken. Bij de vergelijking van de resultaten van inburgering voor de twee belangrijkste categorieën migranten in Enschede, enerzijds de vluchtelingen en anderzijds de gezinsvormers en -herenigers, valt op dat de tweede categorie het duidelijk beter doet dan de eerste. Zonder hier te willen pleiten voor een expliciete doelgroepbenadering, kan de vraag worden gesteld of voor de eerste groep in de toekomst niet wat extra moet worden gedaan.

Bij de vraag naar de “*Social Return on Investment*” gaat het in de eerste plaats om het verband tussen maatschappelijke investeringen in Enschede en Münster en de resultaten die daaruit voortvloeien – met andere woorden de kosten en de baten.

Gesteld moet worden dat de studie in beide gemeenten zich tot nu toe niet expliciet op deze vraag heeft gericht en dat het op dit moment in de tijd, ook zondermeer lastig is de maatschappelijke baten van beide projecten volledig vast te stellen, laat staan te kwantificeren. Dit gezegd hebbende, hebben de onderzoekers echter de indruk dat in beide gemeenten zeker sprake is van een aanzienlijke sociale winst – ofwel *social return on investment* – die ook zeker wat heeft mogen kosten. De nadere kwantificering van deze winst is allicht een nader onderzoek waard.

Bij *social return on investment* gaat het in engere zin om de financiële consequenties voor de overheid. In ruimere zin gaat het om de effecten van de programma’s op de sociale verbanden, zoals daar zijn opbouwen van vertrouwen, bereidheid zich te engageren, handelingsbekwaamheid en productieve sociale netwerken. Allemaal zaken die we als ‘social capital’ definiëren. Beide aspecten staan in een wederzijds verband, omdat goed functionerende sociale betrekkingen en meer mogelijkheden zichzelf te helpen minder ingrijpen en ondersteuning door de overheid nodig maken.

M.b.t. onze onderzoeksresultaten kunnen we de volgende uitspraken doen:

1. Het programma van de stad Münster heeft geleid tot verspreide vestiging van migranten in de hele stad. Dit vestigingsbeleid werd geaccepteerd door de migranten. Het resultaat dat vastgesteld kan worden is dat de Aussiedler die aan het programma deelgenomen hebben minder gesegregeerd leven dan de controlegroep, dat er meer informele contacten met autochtonen zijn en dat het gevoel in het land thuis te horen toegenomen is. Daarentegen was er in de sterker gesegregeerde controlegroep sprake van een zekere terugslag. Een kenmerk voor de verschillen tussen de twee groepen is de verschillende bereidheid tot intermarriage.
2. De tendensen bij het vinden van een baan ontwikkelden zich zeer verschillend. De loodsgroep laat een positieve ontwikkeling zien, die tegen de achtergrond van de algemene toestand op de arbeidsmarkt opmerkelijk is. Op grond daarvan wordt de afhankelijkheid van de bijstand snel kleiner, hetgeen in de groep zal zorgen voor verdere voortgang in de inburgering. Daarmee wordt een ontwikkeling voorkomen die tot een permanente afhankelijkheid zou kunnen leiden, die blijvend overheidsingrijpen en financiële steun nodig zou maken en tegelijkertijd een verlamdend effect op het eigen initiatief zou hebben.
3. Bij de kennis over de samenleving is te zien dat deze lerenderwijs steeds beter wordt. Op grond van het hogere opleidingsniveau bij aankomst scoort de controlegroep hier beter. Een verschil is te zien bij de activiteiten in de buurt. In de loodsgroep is te zien dat er eerste tendensen tot deelname aan gezamenlijke activiteiten zijn. Dit kan natuurlijk bijdragen aan integratie in de woonbuurt. In de controlegroep zijn dergelijke tendensen minder zichtbaar.
4. Het programma van de gemeente Enschede richt zich op de verbetering van de taalvaardigheid in combinatie met kennis van de samenleving en beroepsoriëntatie. Dit werd door de nieuwkomers eveneens geaccepteerd. Vooruitgang boekten de nieuwkomers in Enschede zowel bij structurele alsook bij sociaal-culturele integratie-aspecten. Hoewel er nog steeds een emotionele binding met het land van herkomst is, identificeren de nieuwkomers in Enschede zich steeds vaker met Nederland. Het percentage is zelfs hoger dan dat van de etnisch Duitse Spätaussiedler in Münster. De kennis van de samenleving in Nederland staat net als bij de onderzochte groepen in Münster op een laag niveau. Wel is te zien dat nieuwkomers met betere taalvaardigheden makkelijker een baan vinden. Ook hier moeten verdere inburgeringseffecten worden verwacht en gevolgd.

Al met al kunnen we in beide steden uitgaan van een verbetering van competenties, inburgeringsvaardigheden en bereidheid te integreren. Dit wordt door de programma's op verschillende wijze ondersteund. Zichtbare successen veroorzaken meer vertrouwen en meer bereidheid tot handelen. Al met al kan worden vastgesteld dat de *social return on investment* positief is. Het succes van beide concepten is al na anderhalf jaar aantoonbaar. Verder onderzoek naar de langetermijneffecten zou hierover nog meer duidelijkheid kunnen opleveren.

Deel 2:

Migranten leggen contacten

1 Inleiding

Het onderhavige onderzoek bekijkt de verbanden tussen interetnische contacten en de ontwikkelingen van de integratie van migranten. Onder integratie verstaan wij hierbij een continu maatschappelijk proces, waaraan zowel migranten als autochtonen participeren. Volgens het integratiebegrip van Klaus J. Bade is integratie een lang aanhoudend cultureel en sociaal proces op basis van wederkerigheid (zie 2006: 16, 21). Hiermee zijn wij het in zoverre eens, dat wij in onze theoretische discussies over dit onderzoek er eveneens van uit gaan dat integratie zowel de migranten zelf verandert, als de maatschappij waar zij terecht gekomen zijn. Duurzame veranderingen profiteren daarbij van doelgerichte interventies (idem). Daarbij kan het gaan om interventies voor georganiseerde taalvorming van migranten, waarbij zij ook het schriftelijke taalgebruik van het nieuwe land kunnen leren. Ook kan het gaan om interventies die gericht zijn op netwerken en bemiddeling. Nieuwkomers worden daarbij naar – qua afkomst – niet geconcentreerde stadswijken, verenigingen of arbeidsplaatsen bemiddeld. Daarmee worden vroegtijdige relaties tussen nieuwkomers en autochtonen ondersteund. Dit wordt ook gedaan in de integratieconcepten van de steden Enschede en Münster.

In ons onderzoek staan de integratie-ontwikkelingen van migranten vanuit hun eigen optiek centraal. Daarmee kunnen in de eerste plaats de oriëntaties van de nieuwkomers zelf worden begrepen. In de tweede plaats wordt nader geanalyseerd of de effecten van de bovengenoemde maatregelen, waarvan wij de effecten kwantitatief onderzocht hebben en verder evalueren, ook in de argumentaties van de hier geïnterviewde personen terug komen. Verder wordt onderzocht welke strategieën de migranten hanteren voor het verwerken van de migratie. De theoretische basis van het onderzoek vormt het concept van de participatie⁵, dat voor dit kwalitatieve onderzoek geschikt lijkt, omdat het de nadruk legt op de personen in de rol van actor, c.q. op hun handelwijzen en houdingen, "die in het kader van enquêtes kunnen worden waargenomen" (zie Glatzer 2004). Aan een geslaagde participatie draagt een groot aantal voorwaarden bij, die zowel afhankelijk zijn van de migrant als individu alsook van maatschappelijke omstandigheden (idem). Op de voorgrond van het onderzoek staan echter niet de eisen die de maatschappij aan de migranten stelt, maar verwachtingen en biografische constellaties van de migranten zelf, die bijdragen aan integratie in moderne maatschappelijke

⁵ In de literatuur worden de begrippen integratie en participatie "vaak door elkaar gebruikt" of ook als "twee kanten van één medaille gezien", waarbij er voor het als meer theoretisch ervaren begrip 'integratie' concepten zijn, die sterker betrekking hebben op de maatschappij als systeem. Het begrip participatie daarentegen, ligt "dichter bij de empirie" en wordt "vaker als vanzelfsprekend gebruikt en niet nader omschreven" (Glatzer 2004). Bij het begrip van integratie van Michael Bommers gaat het om de "verwerving van sociale deelname-competentie – niet in de laatste plaats door het leren beheersen van de verkeerstaal" (zie Bommers 2002: 237-239), om aan maatschappelijk kapitaal te kunnen deelhebben. Met de deelname aan de maatschappij wordt participatie bedoeld.

verhoudingen.

Om ook de ondersteunende activiteiten mee te kunnen nemen, bouwen wij in het onderzoek voort op het concept van het sociale kapitaal. Deze ondersteunende activiteiten zijn in een pluralistische maatschappij uit relatiestructuren opgebouwd en blijken eveneens integratiebevorderende interventies in het integratieproces te zijn. (zie Thränhardt/Hunger 2000, Weiss/Thränhardt 2005). Dit theoretische concept is bijzonder geschikt om kansen en mogelijkheden van relatienetwerken tussen de autochtonen en migranten te kunnen herkennen. Deze netwerken helpen de laatstgenoemden te integreren in de nieuwe maatschappij (zie Thränhardt/ Hunger 2000: 11). Dergelijke relaties, waarin informatie, waarden en ander kapitaal worden uitgewisseld, bieden netwerken die gevormd worden door gezin en familie, collega's, vakbondleden, geloofsgemeenschappen, verenigingen, belangengroepen en de actieve buurt. "Het geheel van het kapitaal", bestaand uit dergelijke relatie(netwerken) van personen, groepen van personen of herkomstlanden wordt met de term sociaal kapitaal aangeduid (zie. Weiss/Thränhardt 2005: 8). Het sociale kapitaal dat in en door netwerken ontstaat, kan als een vorm van integratie worden opgevat. De migranten beslissen daarbij hoe intensief en in welke netwerken zij participeren, waarbij er in de literatuur echter op wordt gewezen dat dergelijke netwerken worden gekenmerkt door hun toegankelijkheid van binnen en hun niet-toegankelijkheid van buiten. De opening van dergelijke netwerken kan hierdoor zeer bewerkelijk zijn en vindt in geen geval automatisch plaats, ook niet op de lange duur (idem: 9 p.). De stad Münster getroost zich daarom grote moeite om de bestaande netwerkstructuren voor migranten te openen en netwerkvorming tussen autochtonen en migranten te versterken. Hiertoe ondersteunt zij de vestiging van nieuwkomers in wijken met een laag migrantenpercentage.

In een functioneel gedifferentieerde maatschappij kan van de deelname aan dergelijke netwerken ook een netwerkvorming op taalgebied worden verwacht. Daarbij gaat het echter niet automatisch om de verbetering van de schriftelijke taalvaardigheid (zie Maas 2005). Deze wordt bevorderd door het georganiseerde taalonderwijs, waarop de Gemeente Enschede in haar integratieconcept de nadruk legt. De deelname aan een omvattend integratieprogramma in Enschede moet de vaardigheid van de migranten om zichzelf te helpen, eerst op sociaal, later op beroepsvlak, verbeteren (zie Michalowski et al 2006: 41). Hiervoor is vooral de verbetering van taalvaardigheden nodig.

1.1 De vraagstelling en de doelstelling van het onderzoek

Wanneer men ervan uitgaat dat maatregelen voor integratie en andere invloeden verschillende effecten op integratie van migranten hebben en bepaalde veranderingen in het verloop van de migratie mogelijk zijn, dan zou men nieuwkomers moeten interviewen over hun zienswijze op successen en moeilijkheden in het integratieproces. Wat is naar hun eigen mening belangrijk geweest voor het succes van de integratie? Hoe belangrijk vinden zij contacten leggen met naar hun mening factoren als contacten met autochtonen, c.q. een woonomgeving waar niet veel migranten wonen, taalkennis c.q. andere kennis over de maatschappij, lidmaatschap van verenigingen, institutionele hulp of andere zaken die integratie mogelijk gemaakt hebben?

Wat betekent het voor hen Duits te zijn? In welke gevallen zien zij zichzelf als Nederlander? In hoeverre zijn zij positief over hun algemene toestand en hun eerste integratie in de beide steden? Welke ervaringen hebben migranten opgedaan toen zij beschikten over meer taalkennis? Welke burens hebben de nieuwkomers leren kennen en waarom was het uitgerekend een bepaalde buur die succesvol contact mogelijk gemaakt heeft? Hoe knoopten migranten contacten aan met autochtonen? Met het onderhavige onderzoek wordt de vraag opgeworpen welke migranten een succesvolle integratie hebben, wie de migranten daarbij ondersteund heeft en wat daarbij van belang was. Doel van het onderzoek moet zijn inzicht te krijgen in de oriëntaties en integratie-ontwikkelingen van de nieuwkomers. Daarmee kunnen analytische conclusies worden getrokken over de inschatting en de verklaring van de succesvolle integratie van nieuwkomers. Daarnaast zal de organisatorische kijk op de migranten betrokken worden bij het onderzoek. Het onderzoek ziet zich als bijdrage aan de discussie over de vorm en de omstandigheden van integratie en de optimalisatie van de bevordering van integratie. Deze wordt hier in eerste instantie uitgebreid met de zienswijzen van de migranten. Het onderzoek wordt binationaal, in nauwe samenwerking tussen het Institut für Politikwissenschaft (WWU Münster) en de Universiteit Twente en rekening houdend met verschillende nationale kaders uitgevoerd.

1.2 Structuur van het verslag

Dit aanvullende onderzoek behandelt de zienswijze van migranten op hun successen en moeilijkheden bij de integratie. Omdat het om nieuwkomers gaat, wordt hun 'aarding' in de maatschappij in analogie met de Nederlandse terminologie als inburgering opgevat. Vooruitgang van integratie van migranten wordt kwalitatief gemeten en beschreven om oriëntaties van de geïnterviewde personen over hun integratiesucces, hun mening over effecten

van programma's of andere invloeden op het verloop van de integratie bloot te leggen. Het onderhavige verslag is onderverdeeld in vijf onderdelen en concentreert zich op het verband van het verloop van integratie van migranten en hun betrekkingen in de samenleving. Aansluitend op de in dit eerste gedeelte beschreven theoretische kaders wordt de methodologische aanpak van het empirische onderzoek toegelicht. De basis voor hetgeen in de delen 3 en 4 gezegd wordt, zijn de in interviews verzamelde data, die hier als informatiebronnen worden gebruikt. In het derde deel wordt het institutionele perspectief op de eerste fase van integratie geschetst. Daarbij moet erop worden gewezen dat in een eerder onderzoek al uitvoerig ingegaan is op de inzet van integratieloodsen op basis van een politieke consensus in Münster en op de gemeentelijke praktijk van inburgeringscursussen voor migranten in Enschede. (zie Michalowski et al 2006: 24-28, 38-46). Deel 4 houdt zich bezig met de ontwikkelingen van de integratie van migranten, die vanuit het perspectief van de migranten worden beschreven: hun oriëntaties worden uit de interviews gereconstrueerd. In het vijfde deel worden conclusies met het oog op succesvolle integratie-ontwikkelingen van migranten geformuleerd en hun verbanden met communicatiekringen bediscussieerd.

2 **Onderzoeksmethode**

Het individuele verloop van de integratie wordt met kwalitatieve onderzoeksmethoden gemeten. Als enquêtevorm is gekozen voor het gestructureerde interview, de meest gangbare vorm van kwalitatieve enquêtes. Het gestructureerde interview met de nieuwkomers moet de zienswijze van migranten op hun vooruitgang bij de integratie bij wijze van voorbeeld weergeven. Deze vorm is voor het onderzoek zinvol, omdat het de geïnterviewde personen de kans geeft eigen relevante aspecten ter sprake te brengen. Tegelijkertijd kan deze vorm goed met de kwantitatieve enquêtes worden gecombineerd: de themalist wordt in aansluiting aan de voor het kwantitatieve onderzoek ingezette reeks van indicatoren ontwikkeld.

De kwalitatief verzamelde data dienen ter oriëntatie op verdergaande bezinning op de integratie van migranten. Deze aanvullende dataverzameling in het kwalitatieve gestructureerde interview met speciaal geselecteerde migranten staat centraal in het aanvullende onderzoek. Daarnaast worden, eveneens aan de hand van semi-gestructureerde interviews, het werk en de visies belicht van de zogenoemde integratieloods in Münster en van twee docentes van het Regionaal Opleidingscentrum in Enschede.

Vanwege de beperkte tijd en capaciteiten kunnen de oriëntaties van migranten alleen bij wijze van voorbeeld aanschouwelijk gemaakt worden. De door communicatie verzamelde data worden hier in eerste instantie als informatiebronnen voor de mate van integratie van nieuwkomers gebruikt. In nauwe samenwerking tussen de twee universiteiten worden aan het eind van het onderzoek relevante inschattingen evenals start- en identificatie-oriëntaties van de nieuwkomers in uittreksels voorgesteld en met de desbetreffende interviewpassages aanschouwelijk gemaakt. Er worden hierbij steeds drie interviews als voorbeelden van levensprojecten van de nieuwkomers in Münster en in Enschede uitgewerkt, als individuele gevallen gereconstrueerd, beschreven en vergeleken om herkenbare ontwikkelingen aan te kunnen wijzen.

2.1 De themalijst

Kwalitatieve gesprekken met de migranten worden als centraal onderdeel van het onderzoek gezien. Basis daarvoor is een themalijst (bijlage 3), die gezamenlijk door de Universiteit Twente en de Universität Münster is ontwikkeld, om te zorgen voor vergelijkbaarheid en om rekening te kunnen houden met de bijzonderheden van de verschillende politieke maatregelen. De thema's voor de themalijst werden aan de hand van de twaalf indicatoren bepaald. De themalijst wordt echter veel flexibeler gehanteerd dan een gestandaardiseerde vragenlijst. In Münster werden net als bij het kwantitatieve onderzoek extra vragen gesteld om in te kunnen gaan op de bijzonderheden van de woonsituatie van nieuwkomers en de rol van de contacten in de buurt. In het deelonderzoek in Enschede werd in aanvulling op de themalijst de verplichte deelname aan de inburgeringscursussen behandeld, in Münster het advies van de integratieloods.

De themalijst werd al voordat de interviews gehouden werden twee keer geoptimaliseerd – daarbij werden de voorstellen van het team van het INTERREG-project van de stad Münster en van de medewerkers van het ROC meegenomen. Daarnaast vond een zo nauwkeurig mogelijke vertaling van de themalijst in het Russisch plaats. Aan de themalijst voor de interviews met de volgens wetenschappelijke criteria gekozen kandidaten in Münster en Enschede lagen met name de volgende thema's ten grondslag: beginsituatie en verwachtingen, eerste ervaringen, meningen over en mogelijkheden voor hulp, de actuele situatie, prioriteiten, sociale betrekkingen, perspectieven en adviezen. Om rekening te kunnen houden met de verschillende perspectieven bij de inburgering in Münster en Enschede, werden ook verschillende themalijsten ontwikkeld. Deze themalijsten hebben gemeen dat onderdelen van het integratiewerk van de twee steden, c.q. de ondersteuning van individuele inburgeringstrajecten, maar ook van inschattingen inzake communicatie- en verbindingswerk, tot thema zijn gemaakt.

2.2 De keuze van de te interviewen personen

De keuze van de kandidaten vond in de twee steden plaats op basis van de interesses. In Münster werd vooral rekening gehouden met twee criteria: het wonen in een qua herkomst niet geconcentreerde wijk en het hebben van werk. Om een realistisch beeld van de integratiesuccessen en oriëntaties van migranten te kunnen krijgen, werden zowel in Münster alsook in Enschede, voor zover mogelijk, verschillende personen gekozen. Hierbij werd gekeken naar leeftijd, geslacht, etnische achtergrond, burgerlijke staat, werk en taalbeheersing. In Enschede werden de interviews uitsluitend met personen gevoerd die beschikten over voldoende Nederlandse taalkennis om het in deze taal gevoerde interview te kunnen voeren.

Bij de keuze van de te interviewen personen werd ook rekening gehouden met de voorstellen van de cursusleiders in Enschede en de integratieloods in Münster. Omdat in het onderzoek in Nederland geen tolken beschikbaar waren, werd een docent van het ROC verzocht om een lijst met inburgeringskandidaten op te stellen, die het Nederlands voldoende beheersen om deel te kunnen nemen aan een interview. In Münster werden de respondenten uit de loodsgroep uit een door de integratieloods samengestelde groep kandidaten gekozen.

2.3 Uitvoering van het onderzoek in Münster

Vanwege organisatorische redenen werden de gestructureerde interviews met migranten aansluitend aan de kwantitatieve enquête uitgevoerd. In de periode van 24 juni tot 25 augustus 2006 vonden in totaal twaalf kwalitatieve gesprekken plaats, één daarvan met de integratieloods. Kandidaten werden via de telefoon benaderd voor deelname aan een gestructureerde enquête. De mate van beheersing van het Duits werd weliswaar meegenomen bij de keuze van de respondenten, maar speelde in het interview zelf een ondergeschikte rol. Dit omdat de taal die de geïnterviewde personen het beste beheersten ook de eerste taal van de interviewers was. Voor een natuurlijke communicatie werd de keuze van de taal altijd overgelaten aan de te interviewen personen.

Negen van elf interviews werden in het Russisch gehouden. Dat betekent echter niet dat deze personen het Duits niet machtig zouden zijn. De keus voor het Russisch kan worden verklaard uit het feit dat dit door de geïnterviewde personen als een gemakkelijk en tijdbesparend communicatiemiddel gezien wordt. Drie interviews werden in het Duits gevoerd: één met een interviewer die een dialect spreekt en twee met jonge volwassenen die de taal vrij snel geleerd hebben in Duitsland. Het feit dat zij voor Duits gekozen hebben kan worden geïnterpreteerd als een soort distantiëring, waardoor ook problematische

ontwikkelingen kunnen worden aangesneden. Om criteria als deelname aan het loodsproject en woonsituatie te kunnen meenemen, werden, zonder expliciet te willen vergelijken, acht personen uit de loodsgroep en acht uit de controlegroep en in totaal drie personen uit een wijk met een hoog percentage migranten geïnterviewd. Het afspreken van een datum ging op dezelfde manier als bij de gestandaardiseerde enquête. Geen van de geselecteerde kandidaten gaf te kennen niet aan het aanvullende en tijdrovende interview te willen meewerken. Moeilijker was het een geschikt tijdstip af te spreken. Vanwege de werktijden werden tijdstippen meermaals verschoven. Eén van de reacties na herhaalde telefoontjes luidde “ik doe niet alsof, ik heb echt geen tijd”. De personen vonden het vaak interessant te horen waarom zij uitgekozen werden voor een kwalitatief gesprek. De gevoerde interviews werden voor het grootste gedeelte opgenomen. De duur van de opname varieerde van een half tot anderhalf uur. De opgenomen interviews werden later verwerkt tot gespreksnotulen.

2.4 Uitvoering van het onderzoek in Enschede

Uit een lijst met mogelijke kandidaten die door de docente van het ROC was samengesteld zijn elf kandidaten geselecteerd voor het houden van een gesprek. Daarbij is getracht een zekere spreiding in de respondenten te bewerkstelligen op variabelen als leeftijd, geslacht, huwelijks staat, land/regio van herkomst en reden van migratie (met name het onderscheid vluchtelingen versus gezinsmigranten).

Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was de interviews te houden in aansluiting op de schriftelijke enquête voor de kwantitatieve studie, bleek dit in de praktijk niet goed te werken en is daar na korte tijd vanaf gezien. In plaats daarvan zijn de te interviewen personen, los van het kwantitatieve onderzoek, telefonisch benaderd voor een aparte afspraak voor het kwalitatieve onderzoek. In die gevallen waarin een voor deze interviews geselecteerde persoon ook na herhaald bellen niet kon worden bereikt, is in de lijst gezocht naar een vervangende kandidaat met een soortgelijk profiel. Weigeringen tot deelname kwamen niet voor. In het telefoongesprek werden dag, tijd en plaats afgesproken, waarbij de respondenten zelf konden kiezen of zij het gesprek op het ROC of bij henzelf thuis wilden houden. Beide opties bleken ongeveer even populair.

De interviews werden gevoerd aan de hand van de themalijst en opgenomen (wanneer opname apparatuur beschikbaar was) dan wel meegeschreven. Vervolgens werden deze eerste vastleggingen van de gesprekken bewerkt om te komen tot kortere, geordende, zelfstandig leesbare verhalen, waarvan er enkele in dit verslag zijn opgenomen.

3 Institutionele visie op de inburgering

3.1 De onderdelen van het loodswerk en de visie van de loods op migranten in Münster

Terwijl er verschillende opvattingen zijn over het belang van de institutionele interventies voor de vorming van netwerken en sociaal kapitaal, worden externe arrangementen voor duurzame veranderingen in de migratiemaatschappij als bevorderlijk geacht (Bade 2006). Onderstaand wordt het loodswerk als component van gemeentelijk integratiewerk, dat op een politieke consensus berust en georganiseerd aanbod voor migranten in een netwerk bundelt, vanuit de optiek van de loods geschetst. Genoemd worden externe interventies, die de visie van de loods kenmerken en vanuit haar optiek voor de inburgering van migranten veelbelovend zijn. Ook hier is het zaak het zwaartepunt van de analyse te leggen op zaken die goed werken.

Met Tatjana Baraulina (zie 2006: 187) kan de huidige bestuurlijke omgang met de komst van Aussiedlers als vorm van strategisch bestuur worden beschreven. Vanaf eind jaren '80 ging het om het ontwikkelen van strategieën voor het wegwerken van woningnood en oplossen van het probleem van huisvesting (idem). Nu worden duurzame innovatieve concepten op gemeentelijk niveau ontwikkeld. Deze zijn niet louter en alleen gericht op het behandelen van en advies bij problemen, maar ook op het willen gebruiken en ontwikkelen van eigen mogelijkheden van migranten. Het activeren van dergelijke mechanismen moet vanuit de optiek van de stad Münster gebeuren door de door de loods geïnitieerde huisvesting in wijken met een laag migrantenpercentage. Daarnaast moet ervoor gezorgd worden dat nieuwkomers kunnen aankoppelen aan een netwerk dat bestaat uit burens, verenigings- of gemeenteleden. Hoe de daadwerkelijke methode en de beschreven strategieën van de gemeente uit het interview met de integratieloods kunnen worden gereconstrueerd, zal in een eerste stap worden getoond. In een tweede stap worden enkele grenzen in de omgang van de gemeente met migranten belicht.

De adviespraktijk van de integratieloods wordt gekenmerkt door een zelf getest meertraps concept. Er wordt grote waarde gehecht aan de eerste ontmoeting met de nieuwkomers, waarbij het niet om formele, maar om menselijke zaken gaat. Hiermee begint de fase waarin vertrouwen gewekt wordt: de nieuwkomers wordt het gevoel gegeven serieus genomen te worden. Het welbevinden in hun zelfvindingsproces is hierbij voor de integratieloods het belangrijkste: "het is belangrijk het signaal af te geven dat er niets banaals bestaat. Ze worden serieus genomen, ze worden niet bij de hand genomen en onmondig

gemaakt. Ze worden wel gestuurd naar andere instanties, omdat het systeem in Duitsland nu eenmaal zo is dat je aanvragen moet indienen. De opbouw van dit bestuur vergt te veel van veel mensen.” (interview d.d. 22-08-06). Naast het scheppen van vertrouwen op persoonlijk niveau, worden ook stappen genomen op administratief niveau. Om de noodzakelijke formaliteiten bij de overheidsinstanties te kunnen afhandelen en tegelijkertijd de indrukken van het land bewuster te beleven, wordt met ieder gezin een individueel weekplan opgesteld, waarin de tijdstippen van de bezoeken aan overheidsinstanties vastgelegd worden. Uitgerust met een blad papier, een balpen en een door de integratieloods zelf ontwikkelde tweetalige wegwijzer naar belangrijke instanties, doorlopen de migranten wezenlijke stations van de gemeentelijke bureaus, wanneer zij hiermee instemmen. Daarbij wordt rekening gehouden met het gezin. Een oudere, alleenstaande vrouw zal dus niet naar het arbeidsbureau, maar naar het bureau voor pensioenen moeten gaan, een gezin met kinderen echter naar de afdeling onderwijs. (idem.). Deze eenvoudige eigen activiteiten moeten zorgen voor het beleven van succes bij migranten. Bij een volgend contact met de integratieloods kunnen deze dan worden gecommuniceerd. Informatiebijeenkomsten, die in samenwerking met andere instellingen worden georganiseerd, haken in op deze belevenissen. Migranten worden tijdens de informatiebijeenkomst professioneel door het bureau voor consumentenadvies over thema’s als wettelijke aansprakelijkheid verzekering e.d. geadviseerd. Na deze georganiseerde en eigen activiteiten, gericht op het scheppen van vertrouwen en het bieden van administratieve ondersteuning, volgt het uitwerken van een steunplan met behulp van de integratieloods. Op dit tijdstip, wanneer de kennismaking van loods en migrant en de eerste adviezen over problemen plaats hebben gevonden, wordt ook een symbolisch integratiecontract tussen loods en nieuwkomer afgesloten. Met deze symbolische overeenkomst wordt uitdrukking gegeven aan de wens van de stad Münster, waarbij het met name gaat om vestiging in wijken die de gemeente als niet geconcentreerd ziet. De afsluiting van het contract betekent echter niet dat het contractueel overeengekomen woonaspect meteen verwezenlijkt wordt. Prioriteit hebben actuele belangen van nieuwkomers, die door een individueel steunplan over beroepsdoelen, taalbevordering, wonen en vrijetijdsactiviteiten opgepikt worden. Met het ontwikkelen van dit steunplan begint de volgende fase van de algemene oriëntatie, die in de afsluitende fase van de, indien mogelijk, duurzame en onafhankelijke basisverzorging moet uitmonden. Bij de algemene oriëntatie komt het aan op de samenwerking met andere instellingen, die in het interview met gangbare richtsnoeren van de moderne administratie omschreven worden: "Nauw samenwerken, korte wegen" (interview d.d. 22-08-06). De volgende, bij wijze van voorbeeld weergegeven institutionele samenwerking is misschien wat eigenaardig. Toch

correspondeert dit aspect van institutioneel netwerken, dat onderdeel van het werk van de loods is, precies met uitspraken van de geïnterviewde migranten. Het is interessant dat deze juist dit netwerken en deze aanpak zien als positief punt voor het integratieproces: "ik zit in verschillende werkgroepen waaronder de werkgroep taalbevordering en beroepsoriëntatie en deze informatie krijg ik als het ware uit de eerste hand en passend bij de omstandigheden, of een maatregel tot 27, of gefinancierd uit de potjes van het arbeidsbureau, of passend bij de informatie die mijn klanten mij geven, kan ik gericht zeggen: 'ga maar eens naar die organisatie of medewerker, daar worden momenteel deelnemers gezocht. De werving van deelnemers wordt daar gedaan voor die of die maatregel'. Zeer gericht dus. Wanneer ik vaststel dat iemand bereid is, stuur ik hem door naar de andere werkbemiddelaars of organisaties, zodat de wegen korter worden en men geen belangrijke afspraak misloopt doordat de deelnemerslijst al gesloten wordt. Of de organisaties melden zich bij mij: 'we hebben nog vier personen nodig' " (idem). Deze aanpak lijkt ook vanuit de optiek van de migranten te werken. Hier blijkt het professionele en open gedrag van een administratief en bemiddelend optredende loods. Daarbij kunnen allereerst twee veelbelovende aspecten worden genoemd: de goede verbinding van het invoelende met het administratieve niveau en een functionerend netwerk in het bestuur en in de hele stad.

Een andere bijzonderheid, die eveneens positieve effecten op de integratie blijkt te hebben, is de uitbreiding van het stedelijke netwerk met instellingen, die noch bij de belangrijke gemeentelijke afdelingen, noch bij de traditionele adviesloketten voor migranten horen. Door participatie in dit netwerk krijgt hun beleid een andere strategische richting. Het gaat daarbij ook om de samenwerking met woningbouwverenigingen (zie Michalowski et al. 2006: 27p.), die de tot dusver gebruikelijke aanpak wijzigen. Deze berustte erop Spätaussiedler al in de opvanghuizen te winnen voor huur van goedkope, leegstaande woningen, die zich meestal in wijken bevinden waar al veel andere mensen met dezelfde achtergrond wonen. Dit werd ook gedaan om eigen leegstand te voorkomen. Deze strategische wijziging, waarbij het ook leegstand op de koop toe genomen moet worden om vestiging van migranten in bepaalde wijken te voorkomen, blijkt bijzonder succesvol te zijn. Uit de interpretatie van de interviews blijkt dat het de integratieloods niet moeilijk viel om de Spätaussiedler te sturen bij de zoektocht naar een woning in wijken waar minder mensen met dezelfde achtergrond wonen. Ook migranten lijken minder geïnteresseerd te zijn in communicatiekringen in wijken met personen met dezelfde achtergrond. Het blijkt dat een vrijwillige verdeling van migranten over de hele stad zeker haalbaar is en door de inzet van de

loods en een goede voorbereiding van de verhuizing mogelijk gemaakt wordt.

Al bij deze voorbereiding wordt duidelijk dat de effecten van de in het concept geplande tweede stap – aanmeren in wijken – gedeeltelijk door bestuurlijke voorschriften wordt beperkt. Wanneer migranten de wens naar een woning kenbaar maken, wordt gezegd welke wijken in aanmerking komen. Wanneer er een woning in de desbetreffende wijken gevonden wordt en deze bij de migrant in de smaak valt, wordt getoetst of deze woning betaalbaar is, want de kosten worden vanaf het tijdstip van de verhuizing door de gemeente gedragen. Zodoende is het niet verwonderlijk dat de geïnterviewde migranten berichten dat zij maar weinig autochtone burens hebben. Bovendien zorgt de vestiging in wijken waarin geen hoog percentage mensen met dezelfde achtergrond woont, niet automatisch voor ruimtelijke nabijheid van de door de overheid gestuurde migranten en de autochtone bevolking. Op de vraag naar de gelegde contacten is er maar weinig verschil met de normale ambtelijke aanpak. De betrekkingen met autochtonen kunnen dan ook sterk verbeterd worden. Daarop duiden de volgende voorbeelden inzake aanmeren. De contacten in de buurt werden als volgt gelegd: "dit kwam tot stand omdat de verhuurder de burens voor ons gesprek uitgenodigd heeft. Ik heb een paar gezinnen voorgesteld en de burens hebben voor een bepaalde familie met een kleine baby gekozen. Op deze manier werd het contact met de burens gelegd, d.w.z. zij hebben een soort peetschap op zich genomen. Dus, ik heb drie gezinnen voorgesteld, en zij zeiden, dat gezin met de baby, dat willen wij" (interview d.d. 22-08-06). Of: "als je gaat verhuizen uit het opvangcentrum, krijg je een acte van overhandiging en verhuisnotulen. De nieuwe collega in de wijk begint dan niet bij nul, maar kan zich instellen op het gezin. Ze heeft dan iets in de hand, waar [...] je nog eens wat beter zou kunnen kijken in de wijk, ach ja, aanmeren in de wijk, wat is er? Wat zijn de sterke en zwakke punten van het gezin? Wat kunnen we doen met de mogelijkheden van het gezin, hoe kan ik ze helpen? En dat is in de loop van de jaren zo ontstaan en helpt eigenlijk iedereen, ook de Spätaussiedler, omdat zij ook sneller kunnen worden geïntegreerd door deze structuur" (idem).

Deze illustratie van de praktijk van het innovatieve concept toont dat het gebruikelijke georganiseerde begeleidingsconcept maar gedeeltelijk wordt vervangen. Enerzijds wordt geprobeerd al in het begin het gedrag van de migranten meer zekerheid te geven, anderzijds wordt de rol van de gemeente als begeleider en sturende instantie in de integratie strategisch ingezet. Het verloop van de integratie wordt door drie stappen gedetermineerd. Na aankomst begint een proces van zelfvinding, waarbij men aan het begin door uiterlijkheden overweldigd wordt en niet veel kan opnemen. Daarna begint de deelname aan maatregelen voor taalbevordering of beroepsoriëntatie. Voor de gemeente is dat het begin van de integratie.

Nadat de migranten deelgenomen hebben aan de maatregelen, worden van de migranten zelfstandige besluiten verwacht. Zij moeten “gaan nadenken en een balans opmaken”. “Aan het begin [...] krijg je ontzettend veel hulp en je krijgt een helpende hand, [...], de ene beslissing na de andere. Wat nu? De tijd ging aan mij voorbij, nu moet ik mezelf afvragen wat er nu komt. Na – anderhalf – twee jaar komt dit bewustzijn” (interview d.d. 22.08.06).

Er wordt al snel opgemerkt dat het proces van zelfbewustwording van migranten bij aankomst begint. De eigen activiteiten worden al snel op gang gebracht. Een bewuste aanpak en het actief meewerken wordt strategisch ondersteund. Tegelijkertijd wordt geprobeerd migranten geen negatieve ervaringen te laten opdoen. Teleurstellingen dienen indien mogelijk niet voor te komen. De migranten moeten niet tot de conclusie komen “toen al moest ik de buurman vragen” (idem). Anticiperend op de gezinssituatie wordt hulp bij thema’s van alledag geboden, zodat de migranten ervaren hoe je je moet gedragen “om niet op te vallen of een bijzondere rol te moeten spelen”. Als analytisch parallellisme langs de interviews wordt de basisidee herkenbaar: dat migranten niet in negatieve zin opvallen, maar zich houden aan de normen en waarden van de nieuwe maatschappij om geen moeilijkheden te krijgen. De eigen activiteiten worden enerzijds bevorderd, anderzijds worden de migranten slechts met moeite losgelaten. Men gaat er vanuit dat de realiteit te veel voor hen is. Tegelijkertijd wordt eveneens gezien dat maar een enkeling in de eerste fase begrijpt “wat er is en hoe je een doel bereikt”, de anderen verwachten “dat ze wel het beste voor ons zullen doen”. Hierbij valt op dat de laatstgenoemden in de eerste maanden alles in de schoot wordt gelegd. Een mogelijkheid om eerder aansluiting te vinden, buiten de georganiseerde hulp, kan worden verwezenlijkt door het gemeentelijke integratiebeleid, waarbij gebruik wordt gemaakt van contacten met autochtonen in de buurt of in verenigingen. De migranten, zoals later nog eens aangetoond zal worden, zijn geïnteresseerd in netwerken waarvan ook autochtonen deel uitmaken.

Kunnen dergelijke netwerken op institutioneel niveau duurzaam toegankelijk worden gemaakt voor nieuwkomers? Zoals de analyse van de interviews toont, zijn de manier en het tijdstip voor betrekkingen van belang, wanneer men er op institutioneel niveau toe besluit het “verzorgingsuitgangspunt” verder consequent lossier te hanteren.

3.2 Taal- en inburgeringsonderwijs in Enschede

In Enschede wordt in dit onderzoek de aandacht gericht op het taal- en inburgeringsonderwijs dat door het regionaal opleidingscentrum wordt aangeboden. Om een beeld te krijgen van de wijze waarop dit onderwijs in de praktijk werkt, is een gesprek gehouden met twee docenten

van het ROC. Hierbij is ingegaan op de opbouw van het onderwijs, aankomst van de cursisten bij het ROC en de eerste kennismaking, aspecten van aandacht en motivatie van de studenten en de behaalde resultaten en in gang gezette innovaties.

Het ROC kent drie verschillende onderwijstrajecten die zijn toegesneden op migranten met verschillende profielen: Breekijzer, Ijsbreker en Nieuwe Buren. Het traject Nieuwe Buren is bedoeld voor migranten met een hogere opleidingsachtergrond en een hoger leervermogen (profiel 4 en 5). Het traject Ijsbreker stelt wat dit betreft wat minder eisen (profiel 3). Het traject Breekijzer is het laagste niveau, bedoeld voor Migrantten die voor aankomst in Nederland slechts een beperkt aantal jaren onderwijs hebben gevolgd, of waarvan anderszins duidelijk is dat zij grote moeite zullen hebben met de verwerving van de Nederlandse taal (profiel 2)⁶. Elk van de drie trajecten strekt zich uit over twee jaar, waarbij in het eerste jaar de nadruk ligt op taalverwerving (NT-2) en maatschappelijke oriëntatie. In het tweede jaar verschuift het accent vervolgens naar oriëntatie op de arbeidsmarkt, met het samenstellen van een portfolio en waar mogelijk de uitstroom naar werk of een praktijkstage.

Voor de cursisten begint het traject met het vaststellen van het profiel en de indeling in een klas. Daarbij wordt overigens niet alleen gekeken naar de opleidingsachtergrond, maar ook naar andere factoren, zoals de leeftijd van de kandidaat en de inmiddels opgedane kennis van het Nederlands. Ook wordt er rekening gehouden met de thuissituatie - heeft de kandidaat een zorgtaak? - en met eventuele gezondheidsproblemen, zowel op lichamelijk als psychisch vlak. De klassen die worden gevormd variëren van circa 16 (Breekijzer, Ijsbreker) tot circa 20 (Nieuwe burenen) deelnemers. Wanneer cursisten bij instroom al een zeker taalniveau hebben, worden ze in een niveaugroep geplaatst.

De docenten gaan met de gevormde klassen, met cursisten van allerlei nationaliteiten aan de slag, waarbij de kennis van de Nederlandse taal doorgaans vanaf de grond moet worden opgebouwd. Hierbij kan nauwelijks gebruik worden gemaakt van materiaal dat een verbinding legt met eigen taal van de cursist - er zijn wel taalprogramma's op de computer, maar lang niet in alle talen die door de cursisten worden gesproken. De cursisten beginnen met zichzelf in het Nederlands aan elkaar voorstellen ("dat voorstellen wordt eindeloos herhaald"), het gebruiken van gebaren om zaken aan te duiden, het benoemen van dingen die naar de les kunnen worden meegenomen ("koffie", "kopje", "koekje") en met het doornemen van de eerste lessen van een lesboek met veel illustraties. Van daaruit wordt in de loop van de weken en maanden verder gewerkt naar meer abstracte begrippen. In het traject Nieuwe Buren verloopt dit proces

⁶ In geval van analfabetisme (profiel 1) wordt eerst gestart met een alfabetiseringstraject bij wijkcentrum De Roef, een onderdeel van de stichting Alifa die alle Enschedese sociaal-culturele centra bundelt.

vanzelfsprekend sneller dan in de andere trajecten en kan in het eerste jaar ook al het onderwijs op het terrein van maatschappelijke oriëntatie worden afgerond. Bij Breekijzer en Ijsbreker verloopt de taalverwerving veel langzamer en dit betekent dat ook de maatschappelijke oriëntatie moeizamer op gang komt. In deze groepen wordt de MO-toets meestal pas in het tweede jaar afgerond. Ook zijn er in het tweede jaar vanzelfsprekend grote verschillen in de portfolio's die worden samengesteld. Sommigen hebben nauwelijks opleiding of relevante werkervaring, terwijl er ook cursisten zijn met een academische achtergrond die uiteindelijk een indrukwekkend portfolio kunnen tonen.

Wat betreft de motivatie van de cursisten; In de praktijk blijkt de overgrote meerderheid van de cursisten goed gemotiveerd aan het traject te beginnen. Per klas zijn er vaak wel één of twee die in het begin een afwachtende of negatieve houding aannemen, maar niet zelden verandert dat na een tijdje en wordt het enthousiasme gedeeld. Voor veel cursisten is "school" ook een belangrijke sociale activiteit. De docenten vertellen over een vrouw met kinderen, waarvoor de school een mogelijkheid biedt om aan de dagelijkse sleur van het huishouden te ontsnappen, maar ook over eenzame asielzoekers die zonder werk en zonder geld weinig omhanden hebben en voor wie de school een welkome invulling van de dag biedt. "Voor hen is de vakantieperiode verschrikkelijk".

De mate waarin huiswerk wordt gemaakt verschilt en is ook afhankelijk van de omstandigheden waarin moet worden gestudeerd. Een vrouw met de verantwoordelijkheid voor een druk gezin verkeert nu eenmaal in een andere positie dan de alleenstaande asielzoeker die niet veel anders te doen heeft. Daarbij wordt ook opgemerkt dat taalverwerving en maatschappelijke oriëntatie niet alleen door huiswerk worden bevorderd. De docenten zien in de praktijk grote verschillen tussen cursisten. Terwijl de ene cursist na een tijdje netjes alle woordjes kent die ze op school heeft geleerd, heeft de andere cursist juist veel taalvaardigheid elders opgestoken. Met name alleenstaande jongeren leren de taal veel vaker op straat en beheersen al snel schuttingwoorden die niet in de officiële leerstof te vinden zijn.

Driemaal per jaar vindt toetsing plaats waarbij ook wordt bekeken of de betreffende persoon (nog) wel in de juiste groep zit. Iemand die de groep niet kan bijhouden of die juist sneller kan of wil, kan daarnaast ook zelf om overplaatsing vragen (sommigen zijn daar overigens assertiever in anderen). Ook is er een trajectbegeleider waarmee men eventuele vragen en problemen kan bespreken.

Leraren van het ROC worden ook regelmatig geconfronteerd met ervaringen, problemen en vragen die niet zozeer met de school zelf te maken hebben "Ze maken van alles mee". Zo zijn er cursisten die problemen hebben met huisvesting, maar ook kan er sprake zijn

van bijvoorbeeld huiselijk geweld. Docenten zien het niet als hun rol om in dergelijke gevallen zelf oplossingen te zoeken. Cursisten worden vaak doorverwezen naar de trajectbegeleider, de woningbouwvereniging of Stichting Vluchtelingenwerk. Ook komt het voor dat de politie wordt gebeld.

De trajecten zijn voortdurend in ontwikkeling. Enerzijds verandert, onder invloed van het landelijk beleid en afhankelijk van de situatie in de wereld, de populatie van cursisten (sinds medio 2006 is de instroom beduidend aan het afnemen, en vooral ook het aantal vluchtelingen is veel kleiner dan voorheen). Anderzijds worden de lesmethodes aangepast en verbeterd. Ook is er meer aandacht voor stages. Een van de docenten geeft aan dat ze taalstages zeer belangrijk vindt en dat cursisten wat haar betreft verplicht zouden moeten worden om iets van vrijwilligerswerk te doen om zo de taalvaardigheid te verbeteren. Een belangrijke innovatie die de afgelopen jaren al in gang is gezet is de uitstroom via werkstages. Hoewel al langer met stages werd geëxperimenteerd, zijn vrij recent twee medewerkers vrijgemaakt om ervoor te zorgen dat liefst elke cursist het traject afsluit met een stage bij een werkgever, niet alleen om werkervaring op te doen, maar ook als een eerste contact met de arbeidsmarkt zelf en als een concrete kans op een eerste baan. In hoeverre dergelijke trajecten succesvol zijn en in hoeverre cursisten na afloop van de trajecten verder inburgeren en werk vinden is momenteel niet duidelijk. Van veel personen is wel bekend waar ze in eerste instantie terechtkomen, maar daarna verdwijnen de meesten snel uit beeld. Van systematisch follow-up onderzoek is momenteel nog geen sprake. Ook dit is een onderwerp waarop op termijn innovatie wordt verwacht.

4 Perspectieven van migranten op inburgering

4.1 Aanvankelijke verwachtingen

In Enschede is sprake van twee duidelijk te onderscheiden groepen van migranten: enerzijds gezinsmigranten en anderzijds vluchtelingen. In de interviews is direct duidelijk dat migranten uit deze twee groepen sterk verschillen waar het gaat om de aanvankelijke verwachtingen over Nederland en hun plannen.

De geïnterviewde vluchtelingen geven aan dat zij zich, vanzelfsprekend, nauwelijks op hun komst naar Nederland hebben kunnen voorbereiden. "Voor ik naar Nederland kwam wist ik niks over Nederland. Ik ben hierheen gekomen en toen heb ik Nederland gezien.", "De man neemt veel personen meer [...] Je vlucht voor de politie [...] je kiest het land niet. Je bent blij dat je weg kunt.". Ze hebben als vluchteling dan ook weinig verwachtingen en weinig concrete plannen. Men hoopt op een land met "veiligheid en vrijheid" of "democratie" en voordat men daar zicht op krijgt lijken andere toekomstgedachten ondergeschikt.

Bij de gezinsmigranten lijkt eveneens een zekere lotsbestemming te overheersen. Het huwelijk en de oriëntatie op de echtgeno(o)t(e) staan centraal, maar het is duidelijk dat de meesten van hen zich voor aankomst al wel afvragen hoe het leven in Nederland zal zijn en wat zij daar zullen gaan doen. Men heeft verwachtingen over het leren van de taal en de mogelijkheden tot het vinden van werk of het in Nederland gaan volgen van een studie. Die verwachtingen spelen ook mee bij de beslissing om naar Nederland te komen "Ik zou in Turkije naar de Universiteit gaan, maar mijn man zei dat ik in Nederland verder kon leren. In Nederland krijgen mensen geld om te studeren."

Hoewel dergelijke verwachtingen en plannen enig houvast bieden, geven eigenlijk alle respondenten aan dat het leven in Nederland toch heel anders is dan men aanvankelijk dacht. Er blijken veel verrassingen en tegenslagen te zijn. Het leren van de Nederlandse taal blijkt veel moeilijker dan voorzien, het Nederlandse weer valt doorgaans behoorlijk tegen en er zijn allerlei culturele verschillen waaraan men soms moeilijk went. "Het eten is anders, de tijden waarop je eet zijn anders en hoe vaak je per dag eet is ook anders." "Nederlandse huizen en keukens zijn veel kleiner dan in Turkije, waar de families groter zijn." "Als je probeert af te dingen in winkels vinden Nederlanders je raar."

De komst van Aussiedlers in Münster kan enerzijds worden beschreven als ketenmigratie. Anderzijds wordt deze migratie, net als in de meeste migratiestromen in de GOS-landen, zoals door Žanna Zajončkovskaja beschreven, gekenmerkt door een zeer hoge

mobiliteit van volwassenen met kinderen op schoolgaande leeftijd (zie Zajončkovskaja 2005). De gezinnen besluiten te vertrekken wanneer zij in de nieuwe woonplaats betere leef- en beroepsperspectieven voor kinderen kunnen verwachten. Ook de naar Münster gekomen Aussiedlers hebben hoge verwachtingen van het leven van hun kinderen in Duitsland. Sommige Aussiedlergezinnen beschikken al over veel ervaring met migratie, hetgeen volgens hen eveneens positief is voor integratie in Duitsland.

De beoordeling van het belang van gezins- en vriendschapsnetwerken, waaraan voor migratie geparticipeerd werd, is afhankelijk van wat deze netwerken concreet kunnen bieden. Ondanks de bestaande familiebanden met Duitsland voor de komst zijn de voorstellingen over het eigen leven in Duitsland vaak onduidelijk. Meerdere Aussiedlers vertellen over hun familiebezoek in Duitsland voordat zij besloten om ook te komen. Deze bezoeken in Duitsland ervaren zij weinig geschikt om concrete plannen voor de toekomst in Duitsland te ontwikkelen. Over het algemeen kunnen aan de hand van de het interview twee verschillende beginoriëntaties worden aangetroffen.

De ene oriëntatie is dat de Aussiedlers bij aankomst óf geen concrete óf wazige voorstellingen van hun leven in Duitsland hebben. Dit zijn b.v. angsten waarmee zij geconfronteerd zullen worden in het vrij onbekende land en wat zonder voldoende taalkennis haalbaar is of ook hoe hun gezinsleden die helemaal geen Duits spreken in staat zullen zijn aan hun nieuwe leven in Duitsland gestalte te geven. Daarbij wordt als volgt geargumenteed: „wat kan ik in Duitsland doen als ik geen Duits kan, ik kon mij dat nog niet voorstellen“ (Katja)⁷. "Mijn zoon en ik waren al eens op bezoek in Duitsland, ik maakte mij veel zorgen of mijn man en de kinderen erin zouden slagen Duits te leren, hier werk te vinden of met een studie te beginnen" (Lena). "Ik had geen plannen. Zolang je het land niet kent is het moeilijk om plannen voor het leven in dit land te maken." (Timur). Voor enkele bevraagde personen die dergelijke beginoriëntaties hebben, krijgt het leven pas vorm wanneer de taalvaardigheden beter geworden zijn, waarop dan verdere plannen kunnen worden opgebouwd.

De meegebrachte verwachtingen hebben anderzijds betrekking op het werk in Duitsland. Sommige bevraagde personen die met concrete werkplannen gekomen waren, vertellen echter ook dat zij zich hun leven in Duitsland niet echt konden voorstellen. "Ik had geen idee“, vertelt een 22-jarige man, die zich bij aankomst in Duitsland eerst alleen afvroeg hoe hij in Duitsland zonder zijn vrienden zou kunnen en hoe hij hier nieuwe vrienden kon vinden. Hij kon zich echter ook voorstellen zijn in Rusland geleerde beroep, boortechnicus, in Duitsland uit te oefenen. Dat plan heeft hij laten varen nadat hij tot de conclusie gekomen was

⁷ De namen werden veranderd. Voor een betere leesbaarheid werden de geciteerde passages uit de interviews, die in het Russisch gevoerd werden, zo nauwkeurig mogelijk vertaald.

dat hij voor dit beroep Engels nodig heeft, een taal die hij niet spreekt. Hij kon echter snel een ander beroep vinden (Peter). Een 23-jarige vrouw, die in Rusland als kapster werkte en wier directrice in Rusland vaak aan internationale wedstrijden – ook in Duitsland – deelgenomen had, wilde in Duitsland zelf een kapperszaak beginnen (Nora). Aan een 42-jarige man werd door een al langer in Duitsland levende vriend een baan als assistent-technicus of assistent-installateur beloofd, waarvoor echter een tweede woondomicilie nodig was. Hij kon zich zijn leven in Duitsland niet goed voorstellen, zolang hij de Duitse structuur niet kende (Ilja).

Aussiedlers met dergelijke beginoriëntaties dachten dat hun loopbaan met minder problemen zou verlopen. Dit heeft betrekking op de door hen gewenste baan of de verwachting dat werknemers een betere positie in Duitsland zouden hebben. Een 25-jarige man vertelde b.v. dat hij ervan uitgegaan was dat “werknemers hier beter behandeld zouden worden en ook het werk zelf beter zou zijn. Je wordt in werkelijkheid echter niet als specialist gezien, maar als hulpje. Het is inderdaad niet moeilijk een baan te vinden, maar die is dan wel slecht betaald. Werknemers zijn goedkoop” (Robert). Andere Aussiedlers gingen ervan uit dat het voor hen moeilijk zou worden een baan of een opleidingsplaats te vinden en zijn positief verrast dat dit niet het geval is: „Ik dacht, ik ben Rus, de chefs willen geen Russen, dat heb ik vaak gehoord, maar dat verschilt van chef tot chef (Peter).

Ook de verwachtingen inzake taalverwerving in Duitsland verschillen. Sommigen zijn verwonderd dat zij sneller Duits leren dan zij gedacht hadden. Anderen zien Duits leren als een zeer moeizaam proces dat zij zonder georganiseerde hulp niet aankunnen. Zij stellen echter verwonderd vast dat zij met weinig taalkennis toekunnen en wensen samen met Duitsers te kunnen werken. De communicatie met de autochtone bevolking verloopt gemakkelijker dan in het begin aangenomen wordt. Vooral in de georganiseerde sfeer is de autochtone bevolking meer behulpzaam dan verwacht. In paragraaf 4.2 wordt erop ingegaan waar of in hoeverre de migranten in Münster en in Enschede door deelname aan integratieprogramma's van de beide steden geprofiteerd hebben bij de inburgering in de nieuwe omgeving.

4.2 Houding ten aanzien van de (niet)georganiseerde inburgering

Alle deelnemers zijn positief over de in Enschede door het ROC aangeboden inburgeringscursussen. Zelfs twee personen die aanvankelijk eigenlijk geen zin hadden, zijn uiteindelijk tevreden. De enkele keren dat er een kritisch geluid klinkt, richt zich dat op de gehanteerde onderwijsmethode (hoe kunnen de cursussen worden verbeterd om nog sneller Nederlands te leren), op de gebrekkige inzet van medescholieren die hun huiswerk niet goed maken waardoor de lessen vertraging oplopen en op het feit dat men aanvankelijk niet altijd in

de juiste groep (op het juiste niveau) is ingedeeld. Enkele opmerkingen duiden erop dat het Nederlands spreken in de klas meer moet worden geoefend. In twee Interviews wijzen respondenten er op dat er veel tijd verstreekt tussen de aanmelding bij de gemeente en de daadwerkelijke instroom in de cursussen bij het ROC. Ongeacht deze kritiek onderkennen alle deelnemers dat een goede kennis van het Nederlands een voorwaarde is voor het volgen van verder onderwijs en voor het krijgen van een goede baan. Kortom, een voorwaarde om in Nederland te kunnen leven.

Dat betekent echter niet dat wanneer men de taal eenmaal redelijk spreekt, zoals bij veel respondenten in dit onderzoek het geval is, de deuren ook daadwerkelijk open gaan. Ondanks een goede kennis van de Nederlandse taal ervaren sommige immigranten in Enschede aanzienlijk problemen bij het vinden van werk en het verkrijgen van toegang tot vervolgopleidingen. Ze zijn na twee jaar hard studeren teleurgesteld. Een man die informatica wil studeren wordt door de Saxion hogeschool niet toegelaten en ervaart in die zin een zekere georganiseerde tegenwerking. Dat geldt ook voor een vrouw die bij het uitzendbureau te horen krijgt dat er geen werk voor haar is. Ze heeft het gevoel dat ze ondanks haar taalvorderingen gediscrimineerd wordt. "Ik heb wel eens het gevoel dat Nederlanders voorgaan op buitenlanders, daar. Dat is mijn gevoel".

Over het algemeen heeft men echter een positieve kijk op het georganiseerde leven in Nederland. Organisaties waarmee men te maken krijgt in het onderwijs, of de zorg, de politie of de gemeenten zijn doorgaans erg behulpzaam. Een uit Syrië gevluchte beeldhouwer kreeg bezoek van een vrouw van de kerk die hem vroeg waarom hij niet werkte. Toen hij zei dat hij helemaal geen gereedschap had, nam haar man hem de volgende dag mee naar een winkel en kocht daar een beitel voor hem.

Door geïnterviewden in Münster wordt de taalverwerving als een aspect gezien waar de hulp aan nieuwkomers moet beginnen. "Wanneer je als migrant naar Duitsland komt, heb je de indruk dat je veel krijgt: zelfs levensmiddelen en kleding. Om naar Canada te kunnen emigreren moet je zelfs een bepaald bedrag meebrengen. Wat Duitsland echter zou moeten bieden is taalonderwijs. Wanneer een migrant de taal beheerst kan hij hier sneller inburgeren. De cursusduur moet verlengd worden. In de eerste zes maanden versta je bijna niets. Je hebt twee of drie thema's per dag. Mijn kop stond op springen. Alles wat ik gehoord heb op de les raak ik nu beetje bij beetje kwijt. Met taalkennis kun je hier wel wat bereiken, want het is een loyaal land" (Ilja). Na afsluiting van de taalcursussen en soms ook nadat men een baan gevonden heeft blijft het een aspect dat migranten niet zelf kunnen oplossen. Er wordt

verschillend gedacht over het belang van taalkennis, daaruit vloeit ook een verschillend gebruik van de taalcursussen voort: „de moeilijkheden met de taal zijn de oorzaak van alle andere problemen “ (Timur), „taalkennis hangt alleen van mij zelf af “ (Nora). Of "taalkennis is voor mij niet belangrijk, ik wil alleen maar werken" (Robert).

Ook het aspect wonen in een woonomgeving zonder hoog percentage mensen met dezelfde migratie-achtergrond houdt de migranten bezig. Enkele argumenten die genoemd werden: “Het zoeken van een woning werd in het loodsproject door de beperking van de wijken bemoeilijkt. Mensen mag je niet beperken. Achteraf zie je echter wat men ermee beoogd heeft. Op deze manier kunnen we met de burens praten, het zou erger zijn wanneer dat niet mogelijk zou zijn“ (Timur). Of: „De verdeling van migranten over wijken zonder hoog migrantenpercentage is niet beslissend voor de integratie. Beslissend is de hulp van de vrouwelijke loods. Goed dat zij er is“ (Robert).

Er wordt niet alleen een beroep gedaan op de georganiseerde hulp bij het zoeken van een woning. Ook de familie probeert te helpen zodat de nieuwkomers uit het opvangcentrum kunnen verhuizen. Het blijkt gunstig te zijn wanneer men de in aanmerking komende wijken leert kennen, zoals door de integratieloods gepraktiseerd. Zolang men de stad niet kent, is het van belang dergelijke informatie te krijgen. Men bekritiseert meestal niet de vestiging in wijken met weinig migranten, maar er is kritiek op de huurprijzen, die in dergelijke wijken hoger liggen. De hulp van de loods wordt als zeer goed ingeschat. Zij wordt met moeder, reddingsband of een loods in de letterlijke zin van het woord vergeleken, die de migranten door het woud van instanties leidt en helpt bij het “ambtenaren-Duits”. Speciaal genoemd worden twee aspecten: het grote netwerk van de loods en de goede methode die door de loods wordt gebruikt. Zij dringt zich niet op, maar ondersteunt migranten wel voldoende. Deze ondersteuning heeft zowel betrekking op emotioneel als op praktisch vlak. Dit is voor migranten heel belangrijk. Kritiek is er op enkele Spätaussiedler, die zich bij het minste of geringste tot de loods wenden, zodat zij zelf niet veel leren van haar advies en daardoor minder zelfstandig zijn. Over het algemeen wordt echter in positieve zin gesproken over de georganiseerde hulp door het Bildungsinstitut Münster, de Jugendmigrationsdienst, maatschappelijk werkers en cursusleiders. De cursusleiders hebben voor sommige migranten zelfs een voorbeeldfunctie: "Wij hebben niet echt geluisterd naar de cursusleidster, hoewel zij op zich iemand is om naar op te kijken en een voorbeeld kan zijn" (Nora).

De aangeboden hulp komt overeen met de behoeften en belangen van migranten, die met weinig taalkennis een aantal formaliteiten moeten afhandelen en steeds weer geconfronteerd worden met correspondentie van de overheid. "Wij moesten alles regelen, alles goed doen"

(Alisa). De opvang is volgens de migranten die aan het project van de stad Münster deelgenomen hebben goed georganiseerd. Belangrijke adviesmogelijkheden zijn eveneens beschikbaar. De loods, de maatschappelijk werker, medewerkers van de Jugendmigrationsdienst en cursusleiders worden als solidaire groep waargenomen. De Agentur für Arbeit (~arbeidsbureau) heeft volgens de migranten minder sympathie voor de migranten. (Katja).

De respondenten uiten zich negatief over de maatregelen voor beroepsaanpassing. De docenten zouden niet voldoende in staat zijn om hun onderwijs zelfstandig en op tijd te plannen. De deelname aan deze maatregelen of maatregelen voor beroepsoriëntatie worden tijdverspilling genoemd. Dit verandert als de migranten een andere functie van dit hulpaanbod ontdekken. Deze deelname wordt dan gezien als mogelijkheid de taal te leren en als taalstage. Daarmee kan men contacten met autochtonen zoeken die vanuit de optiek van de nieuwkomers een beslissende rol in hun individuele integratie innemen. De georganiseerde beroepsvoorbereiding en hulp is volgens de migranten strak geregeld. Speelruimte is maar beperkt mogelijk. De erkenning van diploma's en het zoeken naar een baan met deze diploma's laten de migranten over aan de overheidsinstanties, omdat deze een "beter" overzicht van hun situatie hebben. Ietwat ambivalent vinden de migranten de omgang van de overheid met hun leeftijd. Voor een beroepsoriëntatie is het voor sommigen te laat, omdat deze bedoeld is voor jongeren. Voor een omscholing is het eveneens te laat, hoewel de migranten vanaf het tijdstip in kwestie nog ca. 25 jaar tot het pensioen moeten werken. Negatief wordt ook over de school gesproken. Onderwijs is in het algemeen een punt dat door migranten als zeer belangrijk wordt ingeschat voor het functioneren in de Duitse maatschappij. De kritiek op Duitse scholen heeft hierop betrekking. Er wordt met name gezegd dat jongeren en ouders een tekort aan informatie over mogelijke loopbanen en beroepsprofielen hebben. De ouders kunnen hun kinderen niet behulpzaam zijn bij de beroepskeuze.

Belangrijk voor het eigen welbevinden in Duitsland zijn, vooral voor jongeren, vriendschaps- en partnerrelaties in Duitsland. Het moet echter minder migratiegerelateerd worden geïnterpreteerd wanneer jongens vertellen dat zij door hun vrienden homo genoemd worden zolang zij nog geen vriendin hebben. Wel migratiegerelateerd is de interpretatie van vrije tijd, die bij sommigen ontaardt in alcoholproblemen. Het volgende, ook als belangrijk geachte integratieaspect is het contacten leggen met autochtonen. Ook hier wordt soms georganiseerde hulp verwacht. Bij de niet georganiseerde hulp horen communicatienetwerken van migranten in de familie. De nabijheid van nieuwkomers en autochtone bevolking wordt door migranten als integratiebevorderend waargenomen. De meeste huwelijksmigrantinnen in

Enschede geven aan dat zij hulp van hun partners, familieleden of schoonouders gekregen hebben. Veel vluchtelingen hebben het veel moeilijker. Zij moeten veel zelf uitzoeken. De geïnterviewde personen in Münster zeggen daarentegen dat zij het moeilijker hebben omdat zij samen met hun familieleden gekomen zijn en elkaar niet kunnen helpen. Met de woorden van de Aussiedler: “Wij zijn samen gekomen, aankomen moet je hier alleen” (Ilja). Of: „Het is beter alleen te komen. Als je alleen bent, ben je aangewezen op contacten met anderen en vooral met autochtonen“ (Nora). Een nauwkeuriger blik toont echter dat de migranten zeer veel hulp van hun familie krijgen. In de kleinere familiekring is de hulp afkomstig van iemand die al bij aankomst de taal kent. Ook hier al langer levende familieleden – broers en zusters, tantes en ooms – staan de nieuwkomers met hulp en advies ter zijde. Men maakt eerst gebruik van hun hulp. Wanneer deze hulp niet toereikend is, wordt een beroep gedaan op de georganiseerde hulp door de loods of de maatschappelijk werker. Minder vaak worden nieuwe contacten met andere migranten genoemd. De projectdeelnemers hebben zelf ook goede informatie voor anderen, b.v. wanneer zij in een taalcursus nieuwkomers ontmoeten die hulp nodig hebben op terreinen die men zelf al kent. De beslotenheid van familienetwerken wordt door migranten bekritiseerd. Het zitten in dergelijke communicatiekringen wordt soms als nutteloos beschouwd. Zowel de geïnterviewde migranten in Münster alsook in Enschede vinden de contacten met autochtonen belangrijker. Onderstaand zal hier dieper op in worden gegaan.

4.3 Houding ten aanzien van het contact met de autochtone bevolking

Zowel in het migratieonderzoek, alsook in de praktijk van de immigratiemaatschappij is men het erover eens dat contacten van nieuwkomers met personen in de maatschappij noodzakelijk zijn (zie Haug 2005: 199). De mogelijkheden netwerken te vormen en effecten die van dergelijke netwerken uitgaan, moeten echter nog worden vastgesteld en benoemd (zie Thränhardt/ Hunger 2000: 11). Wij willen de interactie tussen de geïnterviewde nieuwkomers en de Duitse, c.q. Nederlandse omgeving beschrijven en ook de daaruit voortkomende integratieaspecten vanuit de optiek van de migranten schetsen. Dit hoofdstuk gaat over de contacten tussen de nieuwkomers en de maatschappij. Het gaat enerzijds om het leggen van interetnische contacten van de hier geïnterviewden, anderzijds moet worden onderzocht welke positie de migranten in Münster tegenover de autochtonen innemen.

De analyse van de in Münster gevoerde interviews maakt duidelijk dat contacten van migranten met autochtonen zeldzaam zijn. Desondanks wordt daaraan de voorkeur gegeven boven contacten binnen de eigen groep. Het belang van de niet-afkomstgerelateerde communicatiekringen wordt vaak aangegeven. Dergelijke contacten zijn vaak belangrijk

omdat zij de mogelijkheid bieden de taal te leren (Katja) en een middel zijn om "Duitsers te begrijpen, hoe ze in elkaar zitten en welke mening zij over bepaalde onderwerpen hebben" (Robert). Door deze contacten is men "meer geïntegreerd in het Duitse leven" (Alisa), men krijgt inzicht in de cultuur, de waarden, de manier van leven van de Duitsers, "men moet zo leven als zij, nee, niet net zo maar ongeveer zo omdat wij in hun land leven, wij zouden ook zo moeten leven, ons best daarvoor moeten doen" (Nora). De contacten met autochtonen worden net als andere, interessante gesprekken (Tanja) als verrijking waargenomen, omdat dergelijke contacten een toegang tot terreinen mogelijk maken "waar de autochtonen sterker staan (wetten, computer e.d.)" (Peter).

Er is tegelijkertijd een sterke familiegerichtheid van de netwerken van Spätaussiedler te zien. Op hulp binnen de familie werd in het voorgaande al ingegaan. Terwijl voor sommigen dergelijke contacten voldoende zijn, zijn voor anderen contacten met personen met een andere regionale en etnische afkomst juist zeer wenselijk. Dat dergelijke contacten maar zelden tot stand komen, vinden de geïnterviewden jammer: "Buiten de familie heb ik geen communicatiemogelijkheden" (Timur). Men bevindt zich in een groep die stoelt op een bepaalde afkomst en men wijst dit lidmaatschap tegelijkertijd af: "De vrienden zijn ook anders hier, sommigen denken veel aan Rusland, drinken veel [...]. De anderen zijn ook vervelend – steeds thuis en televisie kijken, ik ben ook al zo" (Katja). Terwijl er onder de geïnterviewden een ambivalente houding te zien is ten opzichte van de eigen Russischtalige groep, worden contacten met andere migranten vaak positief gezien. Het belang daarvan wordt even hoog ingeschat als de contacten met autochtonen. De Russischtalige migranten worden daarentegen bekritiseerd omdat zij vaak een eigen besloten clubje blijven. Of men bakent zich af tegen de eerder gekomen Aussiedlers. Volgens de nieuwkomers hebben de anderen minder vooruitgang geboekt in Duitsland, hun taalkennis is niet veel beter of zij zijn 'volgzaam' in de buurt of op het werk. Uit de interviews kan worden afgeleid dat de hier al langer levende Aussiedlers beter kunnen omgaan met conflicten, ook ten gunste van hun eigen belangen en dat de nieuwkomende Spätaussiedler als zakelijk tot impulsief beschreven worden. Netwerken van vrienden in de eigen Russischtalige groep zijn zeldzaam, maar deze netwerken zijn voor de geïnterviewden wel belangrijk. Er werd ook bericht over een interetnische relatie, die voor de persoon in kwestie zo belangrijk is, dat zij vermijdt hier nader op in te gaan. Contacten buiten werk komen vrijwel alleen in de buurt tot stand. Er wordt gezegd dat vooral oudere autochtonen open staan voor contacten. Meer gereserveerd zijn autochtonen op een leeftijd tussen 30 en 40 jaar. De meeste contacten met autochtonen hebben Spätaussiedler die kleine kinderen hebben. Deze contacten komen niet alleen in de woonomgeving tot stand. De

socialisatie van de kinderen heeft dus neveneffecten op de ouders, die daardoor dichter bij de maatschappij komen te staan. Hun vertrouwen in de nieuwe maatschappij neemt toe, er wordt sociaal kapitaal opgebouwd en hun eigen inschatting wordt positiever.

Ook in wijken zonder hoog migrantenpercentage worden interetnische contacten het vaakst genoemd. Ook hier komt het voor dat er nauwelijks autochtone Duitsers in de directe omgeving zijn. In dergelijke wijken wordt vaak situatief contact gezocht met autochtonen. Deze contacten kunnen nog beter worden. De burens worden vaak als vriendelijke mensen omschreven. Dergelijke contacten worden intensiever als het om dingen gaat die het woongebouw betreffen of op grond van wederzijdse sympathieën. Deze zijn meestal gebaseerd op overeenkomsten, b.v. op grond van hetzelfde beroep. De omgeving met autochtone Duitsers vormt voor migranten het beeld van de maatschappij. In de buurt vinden praktische leerprocessen plaats. De interviews tonen aan dat de buurt ook een verkeerd beeld over de autochtonen kan opleveren. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer in een woongebouw dat door lage huren gekenmerkt wordt, slechts enkele Duitsers te vinden zijn die ook nog weinig behulpzaam zijn en weinig belangstelling voor de migranten tonen.

Buiten de buurtcontacten zijn voor de migranten ook de interetnische contacten op organisatorisch vlak van belang. Daarbij horen contacten met de typische adviespunten voor Aussiedlers en daadwerkelijke contacten met collega's van het werk. Op bepaalde werkterreinen zijn er vrijwel geen gespreksmogelijkheden met autochtonen. Dit omdat de medewerkers van dergelijke firma's volgens de geïnterviewden voor 70% uit migranten bestaan. Van de uitzendbureaus, waarbij ook autochtonen werken, wordt gezegd dat deze mensen iedere vorm van onderlinge communicatie uit de weg gaan (Robert). Vriendelijke collega's en als nuttig ervaren contacten hebben b.v. artsen of kappers of jongeren die in opleiding zijn, c.q. studeren. Hulp is er in dit geval voor kwesties die met werk en het leven van alledag te maken hebben. Deze hulp wordt graag gegeven en aangenomen. Hierbij worden ook spreekangst weggenomen en plannen voor het werk ontwikkeld: "Ik dacht dat het moeilijk zou worden de communicatie met de autochtonen op te bouwen. Nu stel ik vast dat het vriendelijke mensen zijn. Ze zijn heel vriendelijk tegen mij. Als ik dat zie ben ik heel blij. De kapper is een kanjer van een vent. [...] contacten zijn nu het belangrijkste voor mij, het is belangrijk om te leren met de autochtonen te communiceren. Mijn houding ten opzichte van hen is positiever geworden. Als ik daar vroeger problemen mee had, dan is dat nu niet zo dat dat hun schuld is, nee, ik was schuchter, was bang om te communiceren. Dat was de oorzaak van deze problemen. [...] Contacten zijn belangrijk, op die manier kun je beter aansluiting vinden bij de Duitse maatschappij. Zo komt mijn leven in balans en alles komt in orde"

(Nora).

Het is interessant dat het belang van de taalkennis net zo wordt gemotiveerd als de interetnische contacten. In het algemeen kan worden geconcludeerd dat situatieve en intensieve informele contacten met autochtonen een bijzondere invloed hebben op de verhoging van het gevoel van eigenwaarde van migranten. Zij vertellen trots over deze contacten. Er wordt minder bericht over discriminatie door de autochtone bevolking, maar wel over discriminatie door andere migranten. Duitsers zijn tolerant en behandelen migranten behoorlijk, beter dan ze verwacht hadden. De negatieve ervaringen doen zij echter al in het opvangcentrum op, waar autochtonen en migranten hen komen opzoeken om hen een krantenabonnement aan te smeren of als goedkope werkkraft voor de landbouw te werven.

In Nederland voelen de migranten zich in het algemeen goed behandeld en zij krijgen veel hulp van Nederlanders. Een Turkse migrante vertelt bijvoorbeeld hoe belangrijk het voor haar was om op school haar hoofddoek te dragen. Dat is daar mogelijk, maar in het land van herkomst verboden. De migranten vinden Nederlanders ook open en beleefd, het zijn 'goede mensen'. Het is echter wel te zien dat contacten met Nederlanders niet zonder meer tot stand komen. Vooral in de eerste tijd blijkt het voor veel bevraagde personen moeilijk om contacten te leggen. De eerste contacten worden vooral met lotgenoten in de eerste opvang (vluchtelingen) of in de (ingehuwde) familie (huwelijksmigranten) gezocht. Verder ontstaan veel contacten met andere migranten door deelname aan taalcursussen van het ROC en in de buurt. Vaak worden met hen de eerste Nederlandse woorden gesproken. Dan worden ook contacten met (andere) Nederlanders gelegd. Deze duren vaak niet erg lang. Twee vrouwen gaven aan dat zij zich in het begin schaamden om Nederlands met Nederlanders te spreken. Op grond daarvan hebben zij dat eigenlijk ook nauwelijks gedaan. Anderen stellen vast dat het Nederlands dat de mensen [in Enschede] spreken vaak heel anders is dan het Nederlands in de les. Het is daarom moeilijk de omgangstaal te verstaan. Een man bekent dat hij eigenlijk erg graag contacten met Nederlanders zou willen hebben, ze komen echter niet zo gemakkelijk tot stand. De burens zijn Nederlanders, ze zijn echter geen echte vrienden. Verder wonen in de buurt vooral allochtonen. In cursussen zijn de leerkrachten de enige Nederlanders. In het vluchtelingencentrum kunnen eveneens bijna geen Nederlanders worden aangetroffen en zolang men geen werk heeft, heeft men ook geen Nederlandse collega's.

Meerdere migranten in Enschede geven aan dat zij te maken hebben gehad met discriminatie. Deze ervaringen zijn sterker dan de positieve ervaringen. Twee deelnemers vertelden onafhankelijk van elkaar dat zij als buitenlanders niet in een discotheek werden gelaten. De ene man kreeg dit te horen terwijl er een politieagent bij stond, de andere man

werd geweigerd door een Turkse nachtportier in Duitsland. Tegen een vluchteling werd tot zijn ontzetting geschreeuwd in een supermarkt. De meeste deelnemers hebben niet zulke zware ervaringen opgedaan, toch twijfelen zij soms: „Ik spreek nu Nederlands. Waarom krijg ik nu toch geen baan“? In hoeverre de migranten zich onderdeel voelen van de Duitse, c.q. Nederlandse maatschappij en hoe zij deze verbondenheid motiveren, zal in het volgende hoofdstuk worden onderzocht.

4.4 Oriëntatie op het verdere leven als burger in Nederland

Ondanks de soms negatieve ervaringen, blijken de meeste migranten het in Enschede erg naar hun zin te hebben en zich ook te oriënteren op een verder leven in Nederland. Enkelen zijn op zoek naar een (liefst vaste) baan. Enkele anderen bereiden zich voor op een aantal jaren studie. Een Turkse vrouw geeft aan dat ze nu meer aan Nederland gewend is dan aan Turkije en dat ze bij voetbalwedstrijden wil dat Nederland wint. Vooral de huwelijksmigranten geven aan dat ze door hun huwelijk sowieso aan Nederland gebonden zijn geraakt. De hele familie van de echtgenoot of echtgenote woont in Nederland en men kan niet zomaar terug naar het land van herkomst. Een vrouw die zelf eigenlijk wel naar haar geboorteland terug zou willen, vertelt dat ze haar man daarin niet meekrijgt.

Tegelijk geven de meesten wel aan dat er nog een behoorlijk kloof te overbruggen valt en dat men er ook niet zeker van is dat die kloof ooit helemaal te overbruggen is. De echtgenoot van een Iraakse migrante die in 1996 naar Nederland is gekomen ziet een duidelijke verharding ten aanzien van buitenlanders. Een Syrische migrant geeft aan dat Nederlanders hem als buitenlander zien en dat het belangrijk is om het idee te hebben dat het mogelijk is om Nederlander te worden. Zolang dat niet het geval is voelt zich toch altijd anders: "geen echte Nederlander".

De meeste geïnterviewden in Münster voelen zich er thuis. Zij vinden het leven in Duitsland goed, omdat zij een veilige, sociaal en juridisch beschermde leefomgeving aantreffen. Jongeren en vrouwen worden zich bewust van hun hier ontdekte zelfstandigheid of van een ander vrijheidsaspect. De meesten kunnen zich met Duitsland als nieuwe maatschappij identificeren. Sommigen voelen zich goed bij de Duitse sociale wetgeving. Zij realiseren zich dat hun falen in het beroepsleven niet tot gevolg zal hebben dat de familie verhongert. Anderen voelen zich in Münster juist niet thuis door de sociale wetgeving, omdat zij vanwege hun studie zijn aangewezen op hulp van de overheid. Zij ervaren dit als onaangename afhankelijkheid van de staat.

Bij de waarneming van de verbondenheid heeft ons kwantitatieve onderzoek in 2006

aangetoond dat de geïnterviewde nieuwkomers in Enschede zich steeds vaker identificeren met Nederland. Hun percentage (50 procent van de geïnterviewden) ligt hier zelfs hoger dan onder de Spätaussiedler in Münster (30 procent). Dat de gevoelens van verbondenheid met de Duitse bevolking, c.q. met Duitsland onder Spätaussiedler in vergelijking met hun antwoorden in het eerste verblijfsjaar minder vaak geuit werden, is echter niet zo verwonderlijk. De cijfers tonen aan dat de zelfidentificatie als Duitser duidelijk afneemt: in 2004 hebben 42 procent van de geïnterviewden in Münster gezegd een vrij sterk gevoel als Duitser te hebben (Michalowski et al 2006). In 2005 waren het 32 procent en in 2006 tenslotte nog 30 procent van de geïnterviewden. Waarbij blijkt dat onder geïnterviewden die niet in geconcentreerde wijken van Münster wonen en contacten met autochtonen hebben, de mate van verbondenheid op hetzelfde niveau bleef. De cijfers van de verbondenheid liggen echter toch nog hoger dan bij de mensen (23 % van de geïnterviewden), die naar Duits recht (BVFG) als 'Duits volkslidmaat' erkend werden. Voordat de cijfers over de verbondenheid genoemd worden, moeten twee resultaten van ons kwantitatieve onderzoek worden belicht. Deze resultaten kunnen worden herleid tot de bijzonderheid van de groep nieuwkomers. Op grond van de vastgestelde correlaties wordt duidelijk dat migranten die vaker informele contacten met autochtonen hebben en over Duitse taalkennis beschikken zich ook vaker als Duitser zien (en omgekeerd). Bovendien werd gekeken naar het geslacht, de leeftijd en de identificatie als Duitser. Het blijkt dat vrouwen en oudere geïnterviewden zich vaker identificeren met Duitsland. (zie ook de resultaten van het enquête-onderzoek).

Terwijl uit het kwantitatieve onderzoek een relatief uniform beeld naar voren komt over de mate waarin de Spätaussiedler zich Duits voelen, wordt deze duidelijkheid weer teniet gedaan in de veelzijdige argumentaties over de identificatie in de kwalitatieve gesprekken. Er is echter wel een duidelijk beeld te zien in de uitlatingen van de geïnterviewde niet-Duitsers, die zich meestal ook zo voelen. De Spätaussiedler met een Duitse afkomst laten daarentegen een heterogeen beeld zien over hun eigen waarneming als Duitser. Afwijkend van de interviews in Enschede werd in Münster een extra vraag gesteld. Hen werd gevraagd naar het belang dat zij hechten aan het 'Duitszijn'. Onderstaand wordt daarom meer gedetailleerd weergegeven hoe de eigenschap 'Duits', hun 'Duitszijn' als integratie-houvast, intensief bediscussieerd wordt door de Spätaussiedler ⁸. De ideeën over het 'Duitszijn' lopen sterk

⁸ Zie voor de stand van zaken in het wetenschappelijke debat: Irina Rabkov (2006: 322p.). Al naar gelang de achterliggende theorie van het onderzoek zijn er reeds verschillende verklaringen gedaan inzake de integratie en indeling in types van 'Ruslandduitsers': het zijn 'echte Duitsers', die zich zelf als Duitser zien, 'Ruslandduitsers', die zich tussen twee werelden bewegen, en 'Russaki' c.q. 'Russen', die zich noch als Duitser noch als Rus zien. (Savoskul 2006: 211-215). Daarbij stelt zij een verband vast tussen het tijdstip van migratie, c.q. de rol van de interne structuren en de graad van integratie van de

uiteen. De verschillende argumentaties kunnen met de volgende uitspraken worden geïllustreerd:

1. „Wanneer je onder buitenlanders verkeert, dan kun je je als Duitser voelen. Wanneer je onder Duitsers verkeert kun je je niet als Duitser voelen. Mijn wens, mijn recht is het niet als buitenlander maar als mens gezien te worden die rechten heeft. Duitsers zijn mensen die hier geboren zijn“ (Katja). Hierbij wordt enerzijds het Duitszijn op grond van geboorte en anderzijds de wens om Duits te worden door een juridische gelijke behandeling ter sprake gebracht.
2. Een vrouwelijke 23-jarige Aussiedler argumenteert iets anders. Zij oriënteert zich bij de vraag naar de identificatie ook aan culturele kenmerken, waartoe zij ook de taalbeheersing telt: „Wanneer ik naar Kazachstan ga, voel ik me als Duitser, en zie de mensen daar vanuit een andere optiek, omdat ik ook een klein beetje Duits kan. In Duitsland ben ik maar 50 procent Duits, omdat ik de taal nog niet zo goed kan en de cultuur maar weinig ken.“ (Nora). Het Duits kunnen en de verbondenheid met Duitsland is ook voor een andere 31-jarige vrouwelijke Aussiedler het doorslaggevende criterium. Hoewel de taal niet het enige criterium is: „In Rusland had ik conflicten op grond van mijn Duitse nationaliteit. Duitszijn betekent nu voor mij, Duits denken, Duits spreken“ (Natalie).
3. „Ik wordt als Rus waargenomen, voel mij echter als Duitser. Wie is Duits? Duitsers zijn eerlijk en ordelijk, dat heb altijd tegen mijn kinderen gezegd“ (Lena). Dit uit Rusland meegebrachte ‘traditionele’ beeld wordt ook nog door andere morele en culturele eigenschappen ondersteund. Deze worden door de Spätaussiedler genoemd die zich niet als Duitser voelen en het Duitszijn met bepaalde gedragsvormen in verbinding brengen: „wat is voor mij Duits zijn? – gek doen. Op een leeftijd van 22 of 25 denk je er alleen maar aan waar je je vrije tijd doorbrengt, plezier hebt en geld uitgeeft. Als je 30 bent heb je geen kind. Bij zulke jongeren weet ik niet waarover ik het met hen moet hebben. Ik begrijp de Duitsers niet. Op een leeftijd van 40 denken ze, wil ik een kind of liever een kat. Zoals ze zich gedragen en kleden is knettergek“. Dit

Aussiedlers (idem 211). Haar hypothese is dat ‘vroege Aussiedlers’ (type 1) hun verbondenheidsgevoel met het Duitse volk demonstreren en geïntegreerd zijn, terwijl Spätaussiedler, een crisis van etnische zelfidentificatie doormaken en zich door het terugrijpen op interne structuren isoleren van de Duitse maatschappij verwijderen (idem 217). Olga Kourilo kent de Ruslandduitsers een transnationale identiteit toe, waarbij zij een indeling in types van Ruslandduitsers uitwerkt en verschil maakt tussen 'Duitsers in Rusland', die "mentaal en cultureel Duitsers gebleven zijn", de 'Russische Duitsers', die sterk beïnvloed werden door de cultuur van Rusland en zich "van hun Duits gekenmerkte milieu verwijderd hebben" en de 'Duitse Russen', die "zich meer als Russen voelen, echter een meer dan formele relatie hebben met het Duits-zijn." (Kourilo 2006: 390-392). Dergelijke classificaties zijn niet zonder problemen, waarop al de niet erg duidelijke scheiding van de verschillende types duidt.

zegt een 22-jarige man, die binnen 20 maanden veel voor elkaar gekregen heeft in Duitsland en beneden gemiddeld gescoord heeft bij vragen over het openbare leven. Hij beweert dat hij zich pas als Duitser ziet wanneer hij zich ook zo gedraagt zodat hij na verloop van tijd net zo ‘knettergek’, c.q. Duits wordt (Peter). Een 42-jarige Aussiedler uit Rusland, die zich eveneens niet als Duitser ziet, motiveert dit als volgt: „Vroeger dacht ik, mijn moeder is Duitse. Nu stel ik vast, zij is een Russin. Nu weet ik wie een Duitser is. Hoe ziet een oudere Duitse vrouw eruit? Verzorgd, ze zit in een café, drinkt koffie en rookt. Ze draagt geen hoofddoek. [...] Het uiterlijk doet alles. Als ze er zo uit ziet dan durft ze ook iets te zeggen. Ze denkt dat het zo goed is, daarom ziet ze er ook zo uit. Het is een compleet ander land“ (Ilja).

Het is interessant dat deze uitlatingen laten zien dat ook de personen die beweren niet Duits te zijn, toch een soort verbondenheid voelen met de Duitse maatschappij. Zij verbaliseren namelijk hun deelhebben aan de maatschappij als burger met gelijke rechten of als persoon met een Duitse nationaliteit. De gevoelens van verbondenheid met Duitsland worden daarbij in verband gebracht met de taalcompetentie en de verwerving van gedragsvormen. Deze gedragsvormen karakteriseren de meerderheid van de maatschappij en onderscheiden ook de in Duitsland levende migranten van de mensen die in het land van herkomst leven. De identiteitsgevoelens zijn sterker bij oudere Aussiedlers uit Rusland. Maar ook zij maken vergelijkingen tussen de levenswijze en culturele kenmerken van hun eigen groep en de autochtone Duitsers, waarbij hun identiteitsgevoelens beginnen te wankelen. Toch kan worden gezien dat ook zij niet beweren dat zij nu geen Duitsers meer zijn.

Bij een nauwkeurige vergelijking van de hier geschetste oriëntaties van nieuwkomers in Münster en in Enschede, worden verschillen zichtbaar. Deze zijn te zien tussen de migrantengroepen – Spätaussiedler in Duitsland en vluchtelingen evenals huwelijksmigranten in Nederland. Dat terwijl we op grond van hun identiteitswaarneming de migrantengroepen eigenlijk niet als homogene groepen kunnen beschrijven. De verschillen langs de nationale kaders vormen de context van de integratie-ontwikkelingen en beïnvloeden verschillende integratieaspecten. Ook kenmerken deze kaders de maatschappelijke bestending van de verbondenheidsgevoelens.

4.5 Levensprojecten en integratiestrategieën van migranten

Hoe beschrijven de migranten hun strategieën bij de inburgering in Duitsland, hoe verklaren zij de eigen dynamiek van hun integratie? In Münster worden de geïnterviewden aan de hand van de interpretaties van de interviews voorlopig in drie groepen ingedeeld, waarvan de

strategieën kennelijk verschillen. Wij noemen deze categorieën ‘doelgeoriënteerd’, ‘langzaam oriënterende’ en ‘werkgeoriënteerd’. Alle drie de groepen worden volgens een schema voorgesteld. Er worden eerst typische algemene oriëntaties benoemd, die met één of meerdere aspecten van de integratie geconcretiseerd worden. Deze aspecten vinden de migranten zelf bijzonder belangrijk voor het succes van hun integratie. Daarna wordt een beeld van de adviezen van de migranten geschetst, die zij de nieuwkomers geven zodat zij hun weg in de migratiewereld beter kunnen vinden.

Het gezamenlijke motto van de doelgeoriënteerden is duidelijk: „Men moet een doel hebben“. Beargumenteerd wordt dit als volgt: "Je moet voorop lopen, zo gaan de deuren voor je open. Het kan voorkomen dat je geluk hebt, maar niet voordat je zelf daarvoor de weg gebaad hebt" (Ilja). Of "stap voor stap, niet door het leven slingeren, maar het leven kunnen plannen" (Tanja). Voor mensen van deze groep is taalkennis het belangrijkste. Ook de nieuwkomers zouden zij slechts één ding adviseren: ‘taal, taal en nog eens de taal leren’. Daarbij sluit de volgende tip aan, ‘in het immigratieland niet te terughoudend te werk gaan’. Eén van de doelgeoriënteerde migranten doet een opleiding als stratenmaker, c.q. voorman. Hem werd nu al een baan in zijn opleidingsbedrijf beloofd. Een andere Spätaussiedler ziet, ondanks een drukke baan waarvoor hij zelf gezorgd heeft, alleen nog een toekomst in een ander land. Een doel op de lange termijn van een geïnterviewde migrante, die wij eveneens bij de ‘doelgeoriënteerden’ indelen, is na meer dan zes cursussen Duits, verplichte stages en een binnenkort nog plaatsvindend erkenningsexamen als arts te kunnen werken.

Tot de volgende groep rekenen wij personen die bereidheid tonen zich anders te oriënteren en open staan voor suggesties uit hun omgeving. Typisch voor deze groep, die wij ‘langzaam oriënterende’ genoemd hebben, is dat zij bij sleutelbelevissen die als mijlpalen in hun integratie gekenschetst kunnen worden, beginnen zich bewust bezig te houden met de toekomstperspectieven: “Zolang ik in het opvangcentrum woonde, had ik de indruk dat ik hier te gast ben en binnenkort weer naar huis ga. Nee zo gaat dat niet, het leven beperkt je aan alle kanten, de hoogste tijd om een woning te zoeken en iets te gaan ondernemen“ (Timur). Bijzonder belangrijk voor de ‘langzaam oriënterenden’ is de taal. Daarna spelen zij met de gedachte een opleiding te gaan volgen of met de studie te beginnen. Zij verruimen dus eerst hun mogelijkheden en worden zich pas later bewust van de gevolgen voor hun persoonlijk leven. Er kunnen geen typische adviezen voor nieuwkomers worden vastgesteld. Eén van de tips voor nieuwkomers luidt: ‘minder brutaal zijn, want nieuwkomers reageren vaak met agressie” (idem). Eén van de adviezen voor hulp is migranten meer communicatiemogelijkheden met ‘Duitse mensen’ te geven. Een doel kunnen de ‘langzaam

oriënterenden' via omwegen bereiken. Een beroepsomscholing wordt niet vanwege de kwalificatie maar vanwege de stages bezocht, waarvan men betere taalkennis en intensievere contacten met autochtonen verwacht. Verdergaande plannen hebben meer voorbereidingstijd nodig.

De derde groep die wij konden ontwaren na interpretatie van de interviews, noemen wij 'werkgeoriënteerden'. Typisch voor hen is de volgende houding "Hier moet je niet nadenken, de anderen doen dat voor jou". (Robert). De werkgeoriënteerden beweren: "ik ben hierheen gekomen om te werken. De opleiding heb ik voordat ik hierheen kwam afgerond" (idem). Het is duidelijk dat werk voor hen het belangrijkste is. Zij lijken zelf niet overtuigd te zijn van het belang van de taal voor hun eigen integratie. Nieuwkomers adviseren zij echter wel de taal te leren. Men onderscheidt zich van de andere groepen door de volgende houding: "leven doe je daar en hier. Je werkt – je woont" (Robert). Dit zegt een 35-jarige man, die na een ontslag geschorst werd en tijd nodig heeft dit te verwerken door op de bank te liggen, naar de televisie te kijken en na te denken voordat hij weer aan het werk gaat. Hij is er zeker van dat hij weer een baan vindt. Personen die bij deze derde groep kunnen worden ingedeeld, komen vaak uit stedelijke agglomeraties en treffen vanuit hun optiek hier dezelfde leefomstandigheden aan. Op het eerste gezicht lijken ze gelaten. Daarachter verbergt zich hun onrust, die zij met een beproefde strategie tegengaan door zich aan de werkomstandigheden aan te passen. De personen uit deze groep zijn eerder bereid om een cursus af te breken. Voor de eerste groep zijn de taalcursussen het belangrijkste. Dat betekent niet dat zij zelf eerst de taal verwerven en dan andere doelen nastreven. De tweede groep beschikt of bij aankomst of door het bezoeken van een cursus over betere taalkennis, waarbij zij verder streven naar goede diploma's, vooral op het beroepsterrein. Aan deze voorlopige typering kunnen steeds drie levensprojecten van migranten in Münster en in Enschede worden gekoppeld. Hun integratieverloop zal veraanschouwelijkt worden voordat wezenlijke resultaten van het onderzoek bediscussieerd worden.

Levensproject I (Münster)

Mw. Peters, geboren in 1970, is in mei 2004 uit de Oekraïne naar Duitsland geëmigreerd. Zij is getrouwd, een twaalfjarige zoon en een elfjarige dochter. Vanwege de niet-Duitse nationaliteit in haar paspoort werd niet erkend dat zij Duitse is. In Oekraïne werd in haar pas gezet dat zij van Oekraïense afstamming is, daarna werd de Duitse nationaliteit ingeschreven. Later kreeg zij bericht dat haar nationaliteit nooit veranderd is. Bij aankomst in Duitsland wilde zij de ambtelijke beslissing aanvechten en moest een taaltest doen. Dit veranderde haar

status niet. In Duitsland moest zij zich net als voor aankomst bezighouden met briefwisselingen en formaliteiten. Voor haar emigratie was mw. Peters in Duitsland op vakantie. Haar eerste verwachtingen zijn in Duitsland niet uitgekomen. Zij bedoelt hier waarschijnlijk de verandering van haar status, die ook haar man de Duitse nationaliteit zou kunnen geven. Haar leven in Duitsland verloopt echter toch als gepland, waarbij zij haar plannen in het interview niet erg duidelijk schetst.

Terwijl mw. Peters bij aankomst over dialectkennis (Schwabisch) beschikt, spreekt haar man nauwelijks Duits. Hij heeft in tegenstelling tot zijn vrouw zijn opleiding afgesloten in Oekraïne. Mw. Peters schat zijn kansen dan ook beter in dan haar eigen kansen. Dhr. Peters is gediplomeerd lasser. Na bezoek aan bijscholing van het Bildungsinstitut Münster doet hij op het tijdstip van het interview een stage. Haar eigen opleiding als medisch-technische laboratoriumassistentente heeft zij na twee jaar vanwege haar vroegtijdige huwelijk zonder diploma afgebroken.

In Münster werd mw. Peters na afsluiting van de standaardcursussen Duits door de werkbemiddelaar naar herhaalcursussen gestuurd. De reden die hiervoor gegeven werd was dat zij in het groepswerk in de taalcursus minder goed meegewerkt heeft. De tweede taalcursus die haar aangeboden werd, heeft zij afgebroken omdat zij werk als schoonmaakster gevonden heeft.

„In de tweede cursus werd eigenlijk alleen nog eens herhaald hoe je heet, wat je gisteren gedaan hebt “ (Nina). Zonder hulp te zoeken bij de desbetreffende instanties, zocht zij zelf naar een baan in de buurt voor vier uur per dag. De baan vond zij uiteindelijk via een kennis, een migrante uit Joegoslavië. Haar plan was na een jaar ontslagen te worden en daarmee recht op een omscholing te krijgen. De hoeveelheid werk is in verloop van tijd vanwege bedrijfsinterne redenen anders geworden en het Agentur für Arbeit (arbeidsbureau) bood haar daarom deelname aan een omscholing tot kapster aan. Zij kon niet tegelijkertijd werken en deelnemen aan de cursus en nam daarom ontslag. Tijdens haar werk als schoonmaakster in een bank en een school heeft zij vastgesteld dat de autochtone Duitsers die daar werkten haar vriendelijk bejegenden en ook niet lachten over haar of haar dialect. Volgens haar kan men de taal niet in de taalcursus, maar pas onder het werk leren. Haar belangrijkste doelstelling is het vinden van een baan in Duitsland. De opleiding is van secundair belang en ondenkbaar zolang men niet over voldoende geld beschikt. De levensomstandigheden in Duitsland zijn voor haar net als in de Oekraïne. Daar moest ze veel moeite doen om vat op haar leven te krijgen. Zij kreeg te maken met faillissementen van bedrijven waar zij werkte, zodat zij steeds weer naar

een nieuwe baan moest zoeken. Zij is eraan gewend in het leven alleen op zichzelf te vertrouwen.

Haar familieleden wonen ook in Münster. Haar oudste broer is iemand die haar meestal helpt. Zij heeft zich meestal door hem laten adviseren. Wanneer hij van mening was dat haar plannen goed waren, kon zij deze verwezenlijken. Zij zocht geen hulp bij de adviesinstanties. In de eerste tijd werd zij schriftelijk uitgenodigd voor adviesgesprekken in het raadhuis. Zij heeft zich alleen laten adviseren wanneer zij daarvoor schriftelijk uitgenodigd werd. Nadat zij in het opvangcentrum door twee vertegenwoordigers werd overgehaald om zich op twee televisiebladen tegelijkertijd te abonneren, is mw. Peters van mening niemand te kunnen vertrouwen. Bovendien is het zo dat wanneer je geen hulp vraagt, je niemand fouten kan kwalijk nemen. De familie Peters woont in een wijk met een hoog percentage migranten. Zij hebben vriendelijke burens. De familie heeft veel contacten met oudere autochtone Duitsers en met een Poolse vrouw, die al meer dan 60 jaar in Duitsland woont. Dhr. Peters speelt vaak voetbal met de burens en de autochtone burens bezoeken zij ook vaak thuis. In het huis is kortgeleden ook een gezin uit Kazachstan komen wonen, waarmee ze nog weinig contact hebben. Volgens mw. Peters zijn contacten op zich zelf erg belangrijk, misschien niet voor haar persoonlijk, maar voor haar man, hoewel zij zelf ook veel kennissen heeft. Om in Duitsland te kunnen functioneren, is het noodzakelijk een baan te hebben, om aangenomen te worden moet je Duits kunnen, “verder leert iedereen van zijn eigen fouten” (Nina).

Levensproject II (Münster)

Dhr. Krasnov, geboren in 1981, is in juli 2004 samen met een uit 25 personen bestaande familie uit Kazachstan naar Duitsland gekomen. Zijn vrouw is van Duitse afkomst. Zij hebben een dochter die in 2003 geboren is. Bij de aankomst in Friedland kreeg hij de indruk, dat alles in Duitsland heel goed geordend was. Het ordelijk verlopen van zaken beschouwt hij als een kenmerk van Duitsland. In Unna-Maßen leek alles daarentegen “Russisch”. In het opvangcentrum van Münster heeft hij na deze gebruikelijke stations voor Aussiedlers in NRW acht maanden doorgebracht. Zolang hij in het opvangcentrum woonde, had hij het gevoel: “ik ben hier te gast, ik ga binnenkort weer naar huis” (Timur). Dit gevoel raakte hij kwijt door zijn besluit om op zoek te gaan naar een woning. In de eerste maanden hebben de al lange tijd nabij Münster wonende familieleden van zijn vrouw de familie Krasnov bij zich in huis genomen. De tante van mw. Krasnov ondersteunde haar veel, terwijl alle andere nauwe familieleden tegelijkertijd naar Münster gekomen waren en elkaar niet konden helpen. Voor aankomst had dhr. Krasnov naar eigen mening onrealistische voorstellingen m.b.t. zijn leven

in Duitsland: “Zolang men het land niet plant, kun je niets plannen” (idem).

Terwijl zijn vrouw, een opgeleide docente Duits, al bij aankomst over Duitse taalvaardigheden beschikt, heeft hij moeite met het leren van de Duitse taal. Hij heeft moeite Duits te spreken. Nog moeilijker voor hem is Duits verstaan. Naar zijn mening komen uit de problemen met de taal alle andere problemen voort. In Kazachstan heeft dhr. Krasnov informatica gestudeerd en moest vanwege de geboorte van zijn dochter de studie afbreken. Daarna was hij daar als taxichauffeur en uitsmijter actief. Na het bezoeken van taalcursussen in Münster neemt hij deel aan een omscholing voor schilders en lakwerkers. Om een opleiding op zijn eigen vakgebied te kunnen volgen, is volgens hem kennis van de Engelse taal nodig, een taal die hij niet spreekt. Het is niet duidelijk voor welke opleiding hij zal kiezen.

De Krasnovs krijgen, afhankelijk van het onderwerp, hulp van de integratieloods, maatschappelijk werkers of door de familie. De Krasnovs hebben in hun wijk, die geen hoog percentage mensen met dezelfde migratieachtergrond kent, weinig contacten met de burens. Verder hebben zij geen andere contacten met autochtonen. In de buurt hebben zij vaak contact met een ouder gezin met een Poolse migratieachtergrond en een Duitse vrouw. Dhr. Krasnov is zich er eveneens van bewust dat taalkennis niet alleen voor de communicatie van belang is, maar ook om te begrijpen hoe de Duitsers denken. Op de plaats waar hij een stage doet kreeg hij ook van een Turk de raad om zo veel mogelijk te praten met mensen. Dhr. Krasnov is niet zeker wat betreft zijn loopbaan. Om een vaste baan te krijgen heb je een opleiding nodig. Hij denkt dat deze weg in zijn geval ca. vier tot vijf jaar zal kosten. Hij wil nog een jaar in de taalopleiding investeren om daarna het Fachabitur (examen benodigd voor toelating tot het HBO) te halen en vervolgens met de opleiding of de studie te beginnen. Uit het interview bleek niet welke opleiding hij precies voor ogen heeft. Het is voor dhr. Krasnov kennelijk het belangrijkste dat zijn kinderen hier een goed leven hebben. Daarvoor moet hij een baan krijgen. Hij heeft naar eigen zeggen weinig ervaring met het advieswerk van de integratieloods. De verdeling over verschillende wijken bekijkt hij kritisch, waarbij hij zeker wel ziet dat hij alleen daar autochtone Duitsers tegenkomt en hun leefwijze en gewoontes kan leren kennen.

Levensproject III (Münster)

Mw. Hamm, geb. 1956 in Rusland, is in december 2003 naar Duitsland en medio januari 2004 naar Münster gekomen. Zij komt uit een west-Siberische ‘studentenstad’ met 489.000 inwoners. Zij is getrouwd met een in Kazachstan geboren Duitser en heeft twee kinderen – een

25-jarige dochter en een 20-jarige zoon. Haar schoonmoeder en andere familieleden van haar man waren al woonachtig in Münster. De toewijzing van woonruimte in Münster was echter niet vanzelfsprekend en ging gepaard met een wachtperiode in het grensopvangkamp. De redenen voor de migratie waren voor mw. Hamm de door haar als beter ingeschatte beroeps- en levensperspectieven voor haar kinderen in Duitsland. Over haar leven in Duitsland had zij slechts vage voorstellingen. Voor haar komst las zij veel over het leven in Duitsland. Ook had zij veel van kennissen gehoord. Dat leverde haar echter geen duidelijk beeld op. De kinderen en de echtgenoot van mw. Hamm werden ingeburgerd vanwege hun status als Spätaussiedler. Zijzelf kreeg de status van buitenlander.

Voor de migratie was zij 24 jaar werkzaam in een ziekenhuis, waarvan de patiënten uitsluitend studenten en docenten waren. Zij is oogarts van beroep. Haar in Rusland gediplomeerde studie medicijnen werd in Duitsland voor het grootste gedeelte erkend: zij kreeg een vergunning haar beroep uit te oefenen, waarbij zij nog wel een 18 maanden durende vakstage en een examen in medicijnen moet doen. Het examen zal naar verwachting in oktober 2007 plaatsvinden. Zij doet sinds drie maanden een niet betaalde vakstage van 40 uur per week. De echtgenoot van mw. Hamm heeft sinds twee jaar werk. Het was haar man van meet af aan duidelijk welk werk hij zou moeten gaan doen. Zijn beroepsplannen werden door de integratieloods ondersteund. Haar zoon heeft inmiddels alsnog zijn examen vwo in een Duits gymnasium behaald en heeft besloten eerst in dienst te gaan. De dochter heeft in Rusland een universitaire studie bouwkunde gedaan. Na meerdere vergeefse pogingen een baan of een stageplaats als technisch tekenaar te vinden in een door haar als mannelijk waargenomen werkterrein is zij vanwege haar goede kennis van scheikunde en medische belangstelling gestart met een opleiding tot medisch-technische laboratoriumassistent.

Bij de ontmoeting met mw. Hamm valt meteen op dat zij gebruik maakt van een koptelefoon. De koptelefoon draagt zij bij iedere gelegenheid: zo kan zij naar Duitse teksten luisteren om de taal beter te leren. Daarom wilde zij het interview ook in het Duits voeren. De eerste minuten van het gesprek toonden echter dat haar Duitse taalvaardigheden nog niet toereikend zijn om een normaal interview in het Duits te kunnen voeren. Daarom werd een compromis gevonden. Mw. Hamm vertelde na de inleidende vraag vrij uitvoerig hoe zij “stap voor stap” haar wens verwezenlijkt om ook in Duitsland als arts te kunnen werken: „schoonmaken kun je altijd nog“. Deze wens had zij niet altijd duidelijk voor ogen. Mw. Hamm wist niet eens of zij vanwege ontbrekende kennis van het Duits haar diploma zou moeten laten erkennen. De integratieloods bemoedigde haar dit te doen. Zij schetste uitvoerig haar eigen pogingen om een stageplaats te vinden, die begeleid werden door de deelname aan

de door de overheid betaalde taallessen en door haar zelf geïnitieerde en betaalde taalcursussen aan de zelfvolkshogeschool. Zij deed in de periode van januari 2004 tot augustus 2006 ca. zes cursussen Duits: twee taalcursussen van het Bildungsinstitut Münster, tegelijkertijd twee door haarzelf betaalde avondcursussen aan de volkshogeschool, een eveneens zelf betaalde zomercursus in de stadswijk Kinderhaus en een taalcursus als onderdeel van een maatregel van de Deutsche Angestelltenakademie, waarvan zij door haar werkbemiddelaar gehoord had. Een ander onderdeel van deze maatregel was een oriënterende stage in een ziekenhuis in Münster. Zij solliciteerde echter ook naar een vakstage, die zij voor een erkenning van haar kwalificatie nodig heeft. Zij probeert ook gebruik te maken van de mogelijkheden voor taalbevordering door de Otto-Benecke-Stiftung en verliet daarom voor korte tijd de stad. Zij kon de cursus echter niet afsluiten omdat haar gezin niet gewend is dat zij lang wegblijft. Het gezin kan volgens mw. Hamm niet lang zonder haar. Zij vond de internationale bezetting van de cursus in de volkshogeschool bijzonder bevorderlijk voor het leren van de taal en is van plan ook deze herfst daar weer aan een taalcursus deel te nemen. Van de eerste verplichte taalcursus kon zij alleen de eerste indruk van de Duitse taal oppikken. Recentelijk heeft zij de taalcursus van het middenniveau (A2 van het GER) bezocht. Naast de taalcursus solliciteerde mw. Hamm naar een stageplaats. Omdat zij niet wist hoe de structuur in elkaar zit wendde ze zich niet tot de administratie, maar tot de chef-arts, totdat zij de goede weg vond. De Duitsers zijn volgens haar gewend aan veel fouten die allochtonen soms maken. Ze verbazen zich niet meer over hun allochtone medewerkers en kunnen steeds beter met ze omgaan. Plotseling kreeg zij tegelijkertijd drie positieve antwoorden op de sollicitaties die zij uit eigen beweging gedaan had. Na de eerste toezegging begon zij met haar vakstage in een afdeling voor thoraxchirurgie in een kliniek. Zij schetste vrij gedetailleerd haar taken als aanpasarts en vertelde hoe collega's en patiënten zich tegen haar gedragen. De vaak door collega's en patiënten gestelde vragen hebben betrekking op het motief te gaan emigreren en haar vrijetijdsbesteding hier. Mw. Hamm houdt van zwemmen en speelt keyboard. In Rusland speelde zij piano en dit wil zij ook graag hier doen. Communicatie is voor mw. Hamm heel belangrijk. De communicatie met migranten is voor haar een mogelijkheid voor uitwisseling, de contacten met autochtonen zijn voor haar altijd een andere en interessante conversatie. Zij heeft privé vrijwel geen contacten met autochtone Duitsers. Zij zou graag bevriend zijn met een andere Duitse familie. De contacten met Duitsers in de vrije tijd mist zij. Zij is echter erg blij dat zij actieve burens in haar woongebouw heeft leren kennen. Deze organiseren gezamenlijke activiteiten voor de bewoners van het woongebouw. Zij woont in een wijk waarin procentueel niet veel migranten wonen, in haar woongebouw wonen echter nog andere migrantenfamilies: Aussiedlers,

Albanezen en Vietnamezen. Een Duitse buurvrouw heeft zich in de eerste dagen zelf voorgesteld: „Wij zullen hier samen leven en ons huisreglement ziet er zo en zo uit“.

Bij alle zaken wendt ze zich nu tot haar autochtone collega's. Deze mensen kunnen haar ook bij specifieke kwesties gericht adviseren. Georganiseerd advies is voor haar daarom overbodig, c.q. ontoereikend, afgezien van het advies van de integratieloods. Het belangrijkste voor haar in Duitsland is haar eigen gezin. Het leren van de Duitse taal is naar haar mening voor een migrant het meest noodzakelijk. Het was voor haar man ook gemakkelijker hier in Duitsland zijn (beroeps-)weg te vinden, omdat hij van huis uit een Duits dialect kent. Ook het woonaspect benoemt zij nogmaals. Zij vindt het belangrijk om hulp te krijgen bij het zoeken naar woonruimte. Het is voor haar ook belangrijk dat de tijd tussen aankomst in Friedland, het tijdelijke verblijf in het opvangcentrum en de verhuizing naar de eigen woning wordt verkort. Zij zou mensen die naar Duitsland willen komen aanraden zo veel mogelijk van Duitsland te leren voordat men gaat emigreren, hoewel echt Duitsland leren kennen pas mogelijk is wanneer je het Duitse leven dagelijks aan den lijve ondervindt. Het was voor haar aan het begin zinvol zo veel mogelijk informatie, b.v. in de vorm van de door de integratieloods opgestelde wegwijzer en readers over Münster en een handboek over Duitsland te krijgen. Het leren van de Duitse taal valt haar naar eigen mening nog zwaar. Zij denkt wel dat zij inmiddels de taal begint te verstaan en haar leven steeds meer op orde heeft. Met haar motto “stap voor stap” wil zij niet door het leven zwerven, maar het leven kunnen plannen. Of zij haar lange termijn doel, als arts te kunnen werken, bereikt, staat voor haar nog open. Dit kan inderdaad maar moeilijk worden beoordeeld. Individuele eigenschappen en hulp van de overheid en de gemeente spelen hier een even belangrijke rol. Taalverwerving is een goed voorbeeld waaruit blijkt dat doorzettingsvermogen, eigen initiatief en moed belangrijke eigenschappen zijn voor succesvolle integratie. Het voorgestelde interview kan echter niet als een representatief interview worden gekenschetst.

Levensproject I (Enschede)

Deze Aziatische man kwam in februari 2004 in Nederland aan. Niet vanuit zijn eigenlijke vaderland, maar vanuit Saoedi Arabië, waar hij na een opleiding in zijn vaderland werkte als desktop publisher, webdesigner en programmeur voor een groot oliebedrijf. Kortom, een goede baan.

Via een landgenoot leerde hij een Nederlandse vrouw kennen en dat was voor hem reden om naar Nederland te komen. Hij had daarbij geen specifieke ideeën over wat hij precies in Nederland ging doen, geen concrete plannen, anders dan trouwen. Verder zou hij wel zien.

Inmiddels zijn ze getrouwd en ze hebben samen de zorg over de twee kinderen van zijn vrouw. Hij denkt dat ze ook in de toekomst in Nederland blijven wonen. De hele, grote familie van zijn vrouw, waarmee ze veel contact onderhouden, woont immers in Nederland.

Hij spreekt behoorlijk Nederlands en begrijpt de taal zonder meer goed. Hoewel hij graag aan het werk wil, heeft hij momenteel geen werk. Hij heeft zes maanden als vrijwilliger in een computerbedrijf gewerkt, maar daar is hij mee gestopt omdat het moeilijk was om het werk te combineren met zijn inburgeringsonderwijs en het vele huiswerk. Het bedrijf is inmiddels failliet, denkt hij. Hij heeft zich ingeschreven bij diverse uitzendbureaus, maar die blijken hem geen werk aan te bieden. Goed Nederlands spreken blijkt erg belangrijk en hoewel hij niveau 3 beheerst, is dat kennelijk niet genoeg.

Ook zijn ambitie om verder te studeren blijkt door zijn beperkte beheersing van het Nederlands te worden opgehouden. Hij heeft van de hogeschool te horen gekregen dat zijn taalniveau onvoldoende is om zich te kunnen inschrijven voor een opleiding in de informatica. Dat vindt hij merkwaardig. Hij verstaat het Nederlands immers goed en zou de colleges goed kunnen volgen. Bovendien, alle boeken die in de opleiding worden gebruikt zijn Engels, programmeertalen zijn in het Engels en voor het werk zelf is de Nederlandse taal volgens hem ook niet echt noodzakelijk. Als hij voor een ander beroep zou leren - zoals Rechter of Arts – natuurlijk wel, maar in de informatica wordt in de praktijk toch veel in het Engels gewerkt, en “alle Nederlanders spreken Engels”.

Voorlopig kan hij zich dus niet verder bekwamen in zijn vakgebied en niet de noodzakelijke Nederlandse diploma's verwerven. Internetcursussen vormen voor hem geen alternatief. Dat is teveel zelfstudie. Hij vindt het veel prettiger om dingen uitgelegd te krijgen door mensen die dingen voordoen: "als iemand het een keer voordoet kan ik het".

Gezien de belemmeringen die hij ondervindt, heeft hij zich voorgenomen dit jaar te besteden aan het verbeteren van zijn Nederlands en hij wil proberen het staatsexamen te halen. Als hij niveau vier of vijf weet te bereiken, kan hij immers alsnog naar de hogeschool. Daarnaast experimenteert hij in z'n vrije tijd met allerlei software, waarop hij de hand weet te leggen.

In Nederland heeft hij veel sociale contacten, niet alleen via de uitgebreide familie van z'n vrouw, maar hij heeft ook veel andere vrienden, van Nederlandse én allochtone afkomst. Hij is ook gewend makkelijk contacten te leggen "ik heb gewerkt met zoveel mensen uit andere landen". Hij vindt Nederland een goed land om in te leven. Het is hier vrij – niet als in andere landen – en Nederlanders zijn goede mensen. Alleen het weer is vaak slecht en de taal is natuurlijk moeilijk, maar hij voelt zich over het algemeen goed behandeld en hij heeft wat

dat betreft ook geen directe adviezen over hoe het beter kan. Wel benadrukt hij nogmaals dat hij het toch vreemd vindt dat zijn (kennelijk) beperkte taalvaardigheid door werkgevers en door de hogeschool zo'n probleem wordt gevonden.

Hij vindt het vooral ook goed dat er in Nederland verplicht taalonderwijs is en zijn belangrijkste tip aan nieuwkomers is "taal is belangrijk, je moet goed studeren, dan kan je alles doen".

Levensproject II (Enschede)

Ze is uit Irak naar Nederland gekomen om te trouwen en had bij aankomst geen echt concrete plannen. Ze kende hier alleen haar schoonfamilie.

Eerst vond ze het niet leuk om hier te wonen. Ze vond het grote verschil tussen Irak en Nederland heel moeilijk. De taal was moeilijk en in het begin wist ze niet hoe ze zich moest kleden. In Irak mag je bijvoorbeeld niet met een broek naar buiten en iedereen draagt een hoofddoekje, daar hoor je een hoofddoekje te dragen. In Nederland kijkt iedereen je juist aan als je een hoofddoekje draagt.

Na aankomst in Nederland heeft ze eerst negen maanden thuis gezeten. In die tijd hebben haar man en haar schoonfamilie haar het meest geholpen.

Toen moest ze ineens naar school. In het begin vond ze dit moeilijk en niet leuk. Ze kende niemand, beheerste de taal niet goed genoeg. Na drie maanden wilde ze echter elke dag wel naar school. Met iedereen sprak ze Nederlands en ze heeft er vrienden gemaakt. Enige probleem is dat ze te ver van het ROC woont om fietsend te komen, dus ze moet met de bus. Eind vorig jaar heeft ze haar cursus afgerond en is dus klaar met school. Ze krijgt een niveau twee diploma.

Onlangs kreeg ze op een bijzondere wijze hulp van haar buurmeisje, met wie ze contact heeft. Ze wist niet zeker of ze zwanger was, haar buurmeisje heeft haar toen gezegd een test te kopen en verteld hoe ze die moest gebruiken. Ze weet inmiddels dat ze vier maanden zwanger is.

Ze is nu twee jaar naar school geweest en het gaat goed in Nederland. Ze heeft haar kleding meer aan het westerse kledingbeeld aangepast en iedereen begrijpt haar nu. Ze gaat naar de winkels, naar de dokter en naar de verloskundige, en om Nederlands te leren probeert ze met iedereen praten. Ze heeft het afgelopen jaar "veel geluk" gehad. Ze krijgt haar diploma, ze krijgt een kind, haar man gaat zijn rijbewijs halen, ze krijgen een nieuw huis, en ze krijgt haar Nederlandse paspoort. Ze vindt het leven hier in Nederland beter dan in Irak. "Hier in Nederland heb je veel vrijheid. In Irak moet je naar de politie gaan om toestemming te vragen

om de stadsgrenzen te overschrijden. [...] Als je een Irakees paspoort wilt, moet je elke drie maanden naar de politie gaan en een verklaring afleggen." Wel vindt ze het vervelend dat ze geen contact meer heeft met haar vrienden.

Ze gaat naar school en doet het huishouden. Dat laatste is erg belangrijk, vooral het koken. In haar cultuur wordt er veel werk gemaakt van het koken. Ook gaat ze vaak naar haar (schoon)familie. Met het Nederlands buurmeisje spreekt ze zo goed mogelijk Nederlands en ze probeert zoveel mogelijk van haar te leren. Verder heeft ze geen Nederlandse kennissen. Het is moeilijk om Nederlandse vrienden te maken, vooral als je de taal niet goed beheerst. Ze heeft wel veel contacten met buitenlanders, maar ze vindt contacten met Nederlanders eigenlijk belangrijker.

Soms begrijpen mensen haar niet goed. Bijvoorbeeld toen ze spullen voor haar baby wilde kopen. Dan denkt ze eerst goed na wat ze wil zeggen, als mensen haar niet goed begrijpen, vragen ze wel om duidelijkheid. En dan probeert ze het zo goed mogelijk te omschrijven, bijna altijd komt het dan wel goed.

Ze denk positief over haar toekomst in Nederland. Ze wil als het kindje geboren is en ze haar paspoort heeft op vakantie naar haar vaderland. Ze zou daar eigenlijk wel definitief naar terug willen, maar niet zonder haar man en die wil in Nederland blijven.

Over migratie en inburgering in Nederland heeft ze zo haar gedachten. "Het is beter dat er geen mensen meer naar Nederland komen. [...] De mensen kunnen beter voor hun eigen land werken, om hun eigen land op te bouwen of te verbeteren."

Levensproject III (Enschede)

Hij had geen verwachtingen over Nederland. Toen hij vanuit Afrika vluchtte, wist hij niet eens dat hij in Nederland terecht zou komen. Zijn zus en moeder wonen nog in Afrika. Zijn vader is omgekomen in de oorlog.

Bij aankomst in Nederland bleken de verschillen in cultuur groot. Het eten is anders, de tijden waarop je eet zijn anders en hoe vaak je per dag eet is ook anders. In Nederland gelden andere regels en wetten dan in zijn vaderland. Het moeilijkst is een plek te vinden in de maatschappij. Hij had hierbij veel hulp nodig. Alles in Nederland is zo anders.

Hij heeft vooral hulp gekregen van vrienden uit zijn eigen land die ook naar Nederland zijn gevlucht. Daarnaast was het verplichte taalonderwijs bij het ROC heel, heel goed. Op school leer je de taal en zonder de taal kun je niet normaal in een land leven, en goed functioneren in de maatschappij. Verder heeft hij weinig hulp gekregen van mensen of organisaties. Die heeft hij ook niet gevraagd. Elke hulp die hij kreeg was goed en de hulp die

hij niet kreeg heeft hij niet als tegenwerking ervaren.

Het leven in Nederland is nog steeds niet gemakkelijk, maar het is al wel beter dan hij verwachtte. Er is hier vrede en democratie. Dit is heel belangrijk. Hij besteedt veel tijd aan school. In z'n vrije tijd speelt hij graag gitaar. Verder gaat hij in het weekend uit met vrienden. Hij heeft het gevoel dat hij zich redelijk kan redden, maar de taal blijft lastig en ook is het moeilijk om werk te vinden en sociale contacten met Nederlanders op te bouwen. Hij vindt het heel jammer dat hij geen Nederlandse vrienden heeft. De burens zijn Nederlands, hij praat wel eens met ze, maar echte vrienden zijn ze niet. Verder komt meneer ook weinig in aanraking met Nederlanders. Op de inburgeringscursus is de enige Nederlander de leraar, in de buurt zijn bijna alleen zijn directe burens Nederlands. Toen hij in het begin in Nederland kwam, zat hij in een asielzoekerscentrum, daar kom je natuurlijk ook niet veel Nederlanders tegen. Al deze oorzaken zorgen ervoor dat je in een soort isolement terecht komt.

Hij heeft nog geen baan kunnen vinden, en dus ook geen Nederlandse collega's. Hij vindt dat jammer. Hij woont in Nederland, wil de taal nog beter leren en 'nog meer' inburgeren. Helaas gaat dit alles moeizaam zonder Nederlandse collega's en vrienden. Het hebben van contact met andere migranten is natuurlijk wel belangrijk. Het is belangrijk om vrienden te hebben. Zij begrijpen je situatie. Op zich maakt het niet uit waar iemand vandaan komt, het gaat om je persoonlijkheid. Maar als je in Nederland in de maatschappij wilt functioneren, moet je ook wel Nederlandse vrienden hebben.

Hij wordt over het algemeen goed behandeld - de Nederlanders zijn aardig - maar er is ook discriminatie. Bijvoorbeeld toen hij een tijdje geleden in Enschede uitging. Hij wilde met een vriend naar een discotheek, maar hij kwam er niet in omdat hij sportschoenen aanhad. Dit was tegen de regels. Even later kwamen twee Nederlandse jongens naar de discotheek, meneer en z'n vriend stonden nog buiten. De Nederlandse jongens hadden beide sportschoenen aan, maar ze kwamen zonder problemen wél binnen. Meneer voelde zich op dat moment erg gekwetst. Het erge aan de situatie was, dat naast de uitsmijter van de discotheek een politieagent stond. Hij had alles gezien. Hij en z'n vriend zijn naar die politieman toegegaan, maar deze deed niets. De politieman deed dus gewoon mee aan de discriminatie. Op deze manier is hij wel vaker met discriminatie in aanraking gekomen.

Hij heeft wel goede hoop op de toekomst. "Het kan alleen maar beter worden." Hij wil een technische opleiding volgen en wacht nog op toestemming van het ROC. Na deze opleiding wil hij zo snel mogelijk werk vinden.

Wat betreft het inburgeringsbeleid vindt hij dat meer hulp nodig is. Nederlanders beseffen soms niet hoe groot de verschillen zijn. De kleinste dingen zijn anders. Bijvoorbeeld

het betalen in winkels, sommige migranten zijn gewend af te dingen en proberen dit ook in Nederland, met het gevolg dat Nederlanders hen raar vinden. Migranten zouden ook vaker en langer naar school moeten om de taal beter en sneller te leren. Ook begeleiding bij het werk zoeken zou goed zijn. Het beleid op het gebied van discriminatie zou heel anders moeten. Nederlanders zouden niet meer moeten discrimineren. Dat is neerbuigend en onrechtvaardig. Zijn tip aan andere migranten luidt: "Neem een goede houding aan. Zet je in!".

5 Slotbeschouwing

In dit onderzoek, dat een aanvulling vormt op de kwantitatieve evaluatie van het Nederlands-Duitse INTERREG-project “migranten integreren”, worden integratie-ontwikkelingen van migranten kwalitatief onderzocht. Daarbij wordt de vraag gesteld welke aspecten voor migranten zelf belangrijk zijn geweest voor de integratie en op welke terreinen mogelijkheden liggen voor het verbeteren van de integratie. Hun oriëntaties en inschattingen worden in kaart gebracht. Hiervoor moeten georganiseerde en eigen activiteiten van migranten worden genoemd, die volgens de migranten integratiebevorderend werken.

Het beschikken over taalkennis is voor migranten in beide landen het belangrijkste. De integratie moet beginnen met het opbouwen van taalkennis. Het verplichtende karakter van de inburgeringscursussen wordt door de cursisten in Enschede geaccepteerd. Dit ligt waarschijnlijk aan het feit dat de les niet alleen een ruimte biedt om te leren, maar ook een sociale functie vervult. Het is immers een trefpunt van mensen van verschillende afkomst en migratie-ervaringen. Dergelijke institutionele interventies hebben volgens de migranten een adequate, transparante en didactische vorm nodig. Ook eigen inzet loont op het gebied van het beheersen van de taal. Verder tonen ervaringen van migranten aan dat meer kennis van de taal niet automatisch leidt tot meer mogelijkheden. Toch mag na eerste negatief gekleurde ervaringen de rol van de taalkennis voor integratie niet te laag worden ingeschat.

Door het snel leren van de taal neemt het zelfvertrouwen van de deelnemers toe. De migranten kunnen beter contacten leggen. Sociale betrekkingen worden eerst met ander migranten opgebouwd. 'Lotgenoten' komen de nieuwkomers op normale stations voor migranten tegen – in opvangcentra of taalcursussen. Deze sociale betrekkingen bieden ook al mogelijkheden voor uitwisseling met een nog beperkte Nederlandse, c.q. Duitse taalkennis. Een eerste baan vinden zij vermoedelijk als gevolg van vriendschapsnetwerken c.q. communicatiekringen met personen met dezelfde migratie-ervaring. Voor huwelijksmigranten en voor Aussiedlers zijn familienetwerken een bron van hulp en tips, waarbij huwelijksmigranten ook buiten de familie contacten leggen met personen met een migratieachtergrond. Aussiedlernetwerken worden gekenmerkt door hun familiegerichtheid. Aussiedlers nemen vaak deel aan communicatiekringen met personen met dezelfde afkomst. Hoewel zij aanvankelijk bijdragen aan het emotionele welzijn van de Aussiedlers, worden zij naar verloop van tijd soms als freewheelen ervaren.

Verder kan worden vastgesteld dat Aussiedlers eigenlijk minder geïnteresseerd zijn in communicatiekringen met personen met gelijke afkomst in woonwijken. Woonhoudingen en indentificatie-oriëntaties van Aussiedlers komen in de buurt van de zogeheten

‘Bestandsausländer’ (buitenlanders die al langer in Duitsland leven), c.q. van de tweede of derde generatie migranten. Aussiedlers geven er de voorkeur aan in wijken zonder hoog percentage migranten te gaan wonen. Hun vestiging in wijken met een hoog percentage mensen met dezelfde afkomst kan meestal worden verklaard door het feit dat de nieuwkomers op voorhand niet bekend zijn met de hoedanigheid van de wijken en doordat betaalbare woningen daar eerder te vinden zijn. De stad Münster maakt het de nieuwkomers met behulp van een voor migranten open staande integratieloods mogelijk dat zij conform hun wensen in wijken gaan wonen zonder hoog percentage mensen met dezelfde achtergrond. Een vrijwillige verdeling van migranten over de hele stad is mogelijk. Daardoor wordt er niet automatisch voor gezorgd dat de voor huisvesting op overheidshulp aangewezen migranten in de buurt van de autochtone bevolking komen te wonen. Desalniettemin ontstaan de contacten met de autochtone bevolking vaak door kennismakingen in dergelijke wijken. Uit de interviews kan verder worden afgeleid dat de buurt van belang is vanwege het feit dat deze een afspiegeling van de maatschappij vormt. Hier vinden leerprocessen plaats, waarbij vooroordelen op- en afgebouwd worden. Uit zulke leer- en openingsprocessen in wijken zonder hoog percentage migranten met dezelfde achtergrond kunnen aansluiteffecten ontstaan.

Voor migranten is het nut van contacten in de buurt die niet uitgaan boven elkaar groeten niet duidelijk. Hun verwachtingen zijn hoger: migranten staan open voor contacten met autochtonen. Uit de onderzoeksliteratuur over social capital is echter bekend dat juist dergelijke “terloopse vormen van sociale betrekkingen”, die worden ingedeeld bij de zwakke bindingen, voor bepaalde doelen, b.v. het vinden van werk, nuttiger kunnen zijn dan sterke bindingen waartoe b.v. intensieve vriendschappelijke contacten horen. (zie Putnam/ Goss 2001: 26p.). Dit kan na een relatieve korte verblijfsduur van de nieuwkomers nog niet worden bevestigd.

De interviews tonen heel duidelijk dat migranten hun kansen op integratie zien in het leggen van contacten met de autochtone bevolking. Deelname aan interetnische communicatiekringen is op institutioneel terrein mogelijk, wanneer men werk heeft en er ook autochtonen op dat werkveld werken. Als gevolg van dergelijke contacten met de autochtone bevolking neemt het gevoel van eigenwaarde van migranten toe. Zij krijgen soms de kans om zich qua werk anders of opnieuw te oriënteren.

Verder kan worden vastgesteld dat migranten informatie en hulp zoeken in een vertrouwde kring: eerst wordt gebruik gemaakt van familienetwerken, dan van kennissen uit de gebruikelijke doorgangsstations van migranten en dan van contacten uit de werkomgeving. Adviesbureaus of instellingen worden opgezocht wanneer er formaliteiten moeten worden

geregeld. Anders is het wanneer de loods als ambtenaar en onderdeel van een gemeente-intern en stedelijk netwerk bemiddelt tussen migranten en georganiseerd aanbod. Het gebruik van de loods is voor de migranten bevorderlijk. Zij krijgen toegang tot werkaanbod en worden aangemoedigd om een moedige en toekomstgerichte houding aan te nemen. Het leiden van Migrant naar het netwerk van betrekkingen met autochtonen is de goede weg en hier is nog sprake van nog veel onbenut potentieel. Het is ook hier dat de migranten hun kansen op participatie en op toegang tot maatschappelijke hulpbronnen waarnemen.

De migranten werken met individuele strategieën aan de integratie en deze vordert in verschillend tempo. De migranten delen het inzicht dat ze via contacten met de autochtone bevolking participeren in de samenleving en zichzelf ook pas daardoor deel uitmakend van deze samenleving kunnen beschouwen. Betrekkingen met de autochtone bevolking worden als absoluut noodzakelijk gezien. De migranten hebben behoefte aan externe arrangementen die het hen mogelijk maken hun sociale en communicatieve netwerken met autochtone burgers uit te breiden.

Literatuur

Baraulina, Tatjana (2006): In: Walter, Anne/ Menz, Margarete/ De Carlo, Sabina (ed.): *Grenzen der Gesellschaft? Migration und sozialstruktureller Wandel in der Zuwanderungsregion Europa*. IMIS-Schriften, Bd. 14. Göttingen: V&R unipress.

Bade, Klaus J. (2006): Migration, Integration und kulturelle Vielfalt: historische Erfahrungen und aktuelle Herausforderungen. In: *Kulturelle Vielfalt in der Stadtgesellschaft*. 34. Cappenberg Gespräch der Freiherr-vom-Stein-Gesellschaft, 3-11-2005 (Cappenberg Gespräche, Bd. 34), Köln [in voorbereiding]. Op: http://www.kjbade.de/index.php?gewaehltes_hauptmenue=15, gevonden op 03-01-2007.

Bommes, Michael (2002): Ist die Assimilation von Migranten alternativlos? Zur Debatte zwischen Transnationalismus und Assimilationismus in der Migrationsforschung. In: Bommes, Michael/ Noack, Christina/ Tophinke, Doris (ed.): *Sprache als Form*. Festschrift für Utz Maas zum 60. Geburtstag. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

Boos-Nünning, Ursula/ Karakaşoğlu, Yasemin (2005): *Viele Welten leben: zur Lebenssituation von Mädchen und jungen Frauen mit Migrationshintergrund*. Münster: Waxmann.

Brüss, Joachim (2006): Miteinander oder Nebeneinander? Zum Einfluss von Akkulturationspräferenzen und Eigengruppenfavorisierung auf die Kontakte zwischen deutschen, türkischen und Aussiedler-Jugendlichen. In: Ipsen-Peitzmeier, Sabine/ Kaiser, Markus (Hg.) (2006): *Zuhause fremd: Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland*. Bielefeld: transcript. S. 63-86.

Dagevos, Jaco (2001): *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. Den Haag: WRR.

Dorbritz, Jürgen/ Höhn, Charlotte/ Naderi, Robert (2005): *The Demographic Future of Europe - Facts, Figures, Policies. Ergebnisse der Population Policy Acceptance Study (PPAS)*. Uitgave Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung bij Statistischen Bundesamt en de Robert Bosch Stiftung.

Esser, Hartmut (2004): Welche Alternativen zur 'Assimilation' gibt es eigentlich? In: Bade, Klaus/ Bommers, Michael (Hg.): *Migration – Integration – Bildung*. Grundfragen und Problembereiche. IMIS-Beiträge 23, S. 41-59.

Glatzer, Wolfgang (2004): Integration und Partizipation junger Ausländer vor dem Hintergrund ethnischer und kultureller Identifikation. Ergebnisse des Integrationssurveys des BiB, (Materialien zur Bevölkerungswissenschaft, H. 105c), Wiesbaden (zus. mit Rabea Krätschmer-Hahn). Op: <http://www.bib-demographie.de/publikat/materialien/Heft105c.pdf>,
gefounden op 03-01-07.

Haug, Sonja (2005): Zur Erklärung ethnischer Unterschiede in der Partnerwahl und im generativen Verhalten. In: Haug, Sonja/ Diehl, Claudia (ed.): *Aspekte der Integration*. Eingliederungsmuster und Lebenssituation italienisch- und türkischstämmiger junger Erwachsener in Deutschland (Schriftenreihe des Bundesinstitutes für Bevölkerungsforschung, Bd. 35). p. 195-225.

Hunger, Uwe (2005): Ausländervereine in Deutschland. Eine Gesamterfassung auf der Basis des Bundesländervereinsregisters. In: Weiss, Karin/ Thränhardt, Dietrich (Hg.): *SelbstHilfe. Wie Migranten Netzwerke knüpfen und soziales Kapital schaffen*. Freiburg im Breisgau: Lambertus. S. 221-244.

Institut der deutschen Wirtschaft (Hg.) (2006): *Deutschland in Zahlen*. Köln: Deutscher Instituts-Verlag GmbH.

Jungk, Sabine (2005): Selbsthilfe-Förderung in Nordrhein-Westfalen. In: Weiss, Karin/ Thränhardt, Dietrich (Hg.): *SelbstHilfe. Wie Migranten Netzwerke knüpfen und soziales Kapital schaffen*. Freiburg im Breisgau: Lambertus. S. 135-155.

Kourilo, Olga (2006): Russlanddeutsche als Vermittler im interkulturellen Dialog. In: Ipsen-Peitzmeier, Sabine/ Kaiser, Markus (ed.): *Zuhause fremd: Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland*. Bielefeld: transcript. p. 381-405.

Lingnau, Susanne (2000): *Erziehungseinstellungen von Aussiedlerinnen aus Russland. Ergebnisse einer regionalen empirischen Studie*. Oldenburg: BIS-Verlag.

Maas, Utz (2005): Sprache und Sprachen in der Migration im Einwanderungsland Deutschland. In: Maas, Utz (ed.): *Sprache und Migration*. IMIS-Beiträge, Heft 26. Bad Iburg: Grote Druck. p. 89-133.

Michalowski, Ines/ Snel, Erik/ Svensson, Jörgen/ Thränhardt, Dietrich (2006): *Zuwanderer integrieren. Eine vergleichende Evaluation lokaler Programme in Münster und Enschede*. Te downloaden via: <http://www.muenster.de/stadt/zuwanderung/pdf/2006evaluation.pdf> (ook in Nederlandse versie beschikbaar)

Michalowski, Ines (2006): Die Füße des Adlers sind...? Rot. Gesellschaftskundetests für Zuwanderer. In: Baringhorst, Sigrid/ Hollifield, James F./ Hunger, Uwe (Hg.): *Herausforderung Migration - Perspektiven der vergleichenden Politikwissenschaft*. Berlin: Lit. S. 79-105.

Presnjakova, Ljudmila (2004): *Transformacija otnošenij vnutri sem'i i izmenenie cennostnyh orientirov vospitanija*. In: *Otečestvennye zapiski. Žurnal dlja medlennogo čtenija*, 3 (18). Vgl. <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=863>, (25.09.06).

Reitemeier, Ulrich (Hg.) (2006): *Aussiedler treffen auf Einheimische: Paradoxien der interaktiven Identitätsarbeit und Vorenthaltung der Marginalitätszuschreibung in Situationen zwischen Aussiedlern und Binnendeutschen*. Tübingen: Narr.

Retterath, Hans-Werner (2006): Chancen der Koloniebildung im Integrationsprozess russlanddeutscher Aussiedler? In: Ipsen-Peitzmeier, Sabine/ Kaiser, Markus (Hg.): *Zuhause fremd: Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland*. Bielefeld: transcript. S. 129-149.

Savoskul, Maria (2006): Russlanddeutsche in Deutschland: Integration und Typen der ethnischen Selbstidentifizierung. In: Ipsen-Peitzmeier, Sabine/ Kaiser, Markus (ed.): *Zuhause fremd: Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland*. Bielefeld: transcript. p. 197-221.

Straßburger, Gaby (2003): *Ein Zeichen der Integration, kein Zeichen der Trennung*.

Herausgegeben vom Rektor der Universität Augsburg. Augsburg: Pressestelle der Universität Augsburg. S. 25-36.

Straßburger, Gaby (2003): *Heiratsverhalten und Partnerwahl im Einwanderungskontext. Eine Zusammenfassung der mit dem Augsburger Wissenschaftspreis für Interkulturelle Studien 2002 ausgezeichneten Studie*. Herausgegeben vom Rektor der Universität Augsburg. Augsburg: Pressestelle der Universität Augsburg. S. 37-51.

Thränhardt, Dietrich/ Hunger, Uwe (2000): *Einwanderer-Netzwerke und ihre Integrationsqualität in Deutschland und Israel*. Münster: Lit.

Weiss, Karin/ Thränhardt, Dietrich (2005): Selbsthilfe, Netzwerke und soziales Kapital in der pluralistischen Gesellschaft. In: Weiss, Karin/ Thränhardt, Dietrich (Hg.): *SelbstHilfe. Wie Migranten Netzwerke knüpfen und soziales Kapital schaffen*. Freiburg im Breisgau: Lambertus. S. 8-44.

Willems, Helmut (2005): Die "gespaltene Stadt" - Sozialräumliche Differenzierung und die Probleme benachteiligter Wohngebiete. In: Heitmeyer, Wilhelm/ Imbusch, Peter (Hg.): *Integrationspotenziale einer modernen Gesellschaft*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. S. 451-464.

Zajončkovskaja, Žanna (2005): *Migracionnaja situacija sovremennoj Rossii*. Op: <http://demoscope.ru/weekly/2005/0187/analit06.php>, gevonden op 02-02-2005.

Bijlage 1: Gebruikte indicatoren

Vergelijking van de ontwikkelde indicatoren

Derde meting (juni 06)	Tweede meting (december 05)	Eerste ontwerp (mei 04)
(1) Taalvaardigheid		
(2) Kennis van de samenleving (van het openbare leven)		
(3) Deelname aan arbeidsmarkt /overige maatschappelijke activiteiten		deelname aan arbeidsmarkt deelname aan samenleving deelname aan onderwijs
(4) Economische zelfstandigheid (geen uitkering)		
(5) Onderwijsniveau		
(6) Geen gesegregeerde woonbuurt (geen hoog percentage migranten met dezelfde achtergrond)		
(7) Lidmaatschap van verenigingen en organisaties		
(8) Informeel contact met autochtonen		
(9) Etnische achtergrond van de partner		
(10) Eigen inschatting		
(11) Onderschrijven westerse normen en opvattingen		
(12) Gezondheid/in staat te werken	Gezondheid (als achtergrondinformatie)	
	(13) Criminaliteit: deelname criminele handelingen	
	(14) Afstand tot arbeidsmarkt	

Indeling van indicatoren bij de dimensies van integratie

Indicator	Dimensie van integratie (Esser)	Dimensie van integratie (Dagevos)
1. Taalvaardigheid	Culturation	Structureel
2. Kennis samenleving		
3. Deelname arbeidsmarkt / overige maatschappelijke activiteiten	Positioning	
4. Economische zelfstandigheid (geen uitkering)		
5. Opleidingsniveau		
6. Geen gesegregeerde woonbuurt	Interaction	Sociaal-cultureel
7. Lidmaatschap van verenigingen en organisaties		
8. Informeel contact met autochtonen		
9. Etnische achtergrond van de partner		
10. Eigen inschatting	Identification	Cultureel
11. Onderschrijven westerse normen en opvattingen		

Bijlage 2: Vragenlijsten enquêtes

Gezien hun omvang zijn de gebruikte vragenlijsten niet in deze publicatie opgenomen. Alle vragenlijsten zijn wel openbaar toegankelijk via de projectwebsite van de Stad Münster.

Ga naar:

www.muenster.de/stadt/zuwanderung

Vervolgens kiest u:

- INTERREG-Projekt
- Projektberichte
- Projektberichte 2007

Op deze website zijn ook diverse andere publicaties over het project beschikbaar.

Bijlage 3: Themalijsk kwalitatieve interviews

Onderwerp 1: Toen u naar Nederland kwam had u vast verwachtingen over uw leven in Nederland?

- Wat verwachtte u voordat u hier heen kwam van Nederland?
- Wat verwachtte u van uw eigen leven in Nederland?
- Hoe zag u uw toekomst?
- Had u concrete plannen? Dingen die u hier wilde gaan doen?

Onderwerp 2: Hoe vindt u het om in Nederland een nieuw leven op te bouwen, om te leren leven in Nederland?

- Vindt u dat moeilijker of juist makkelijker dan u dacht?
- Zijn er dingen die u moeilijk vindt of vond?
- Zijn er dingen makkelijker gingen dan u had verwacht?
- Vond u dat u hulp nodig had bij het leren leven in Nederland of kon u uzelf vanaf het begin goed redden? (Zo ja, Waarbij had u hulp nodig? Waarbij niet?)

Onderwerp 3: Heeft u van mensen of organisaties hulp gekregen?

- Welke mensen/organisatie hebben u het meest geholpen?
- Waren er ook mensen of organisaties waarvan u de indruk had dat ze u te weinig hielpen of zelfs tegenwerkten? *Kunt u voorbeelden geven?*
- Wat vond u ervan dat u in Nederland verplicht werd om “in te burgeren” en daarvoor naar school moest? (Vond u dat goed of juist niet? Waarom? Heeft het u geholpen?)

Onderwerp 4: hoe vindt u dat het nu met u gaat in Nederland?

- Wat vindt u ervan om in Nederland te wonen en te leven? Is het leven hier beter of minder goed dan u had verwacht? Wat vindt u goed of prettig aan het leven in Nederland? Wat vindt u minder leuk? Waarom?
- Wat zijn voor u de belangrijkste dingen die u in Nederland doet? (werk, school, vrije tijd, anders)
- Heeft u het gevoel dat u zich in Nederland goed kunt redden? Wat vindt u (nog) moeilijk? Waar ligt dat aan?

Onderwerp 5: Wie / Welke personen zijn voor u in Nederland belangrijk?

- Vindt u het belangrijk om contacten met Nederlanders te hebben? Waarom?
- Vindt u het belangrijk om contacten met andere migranten te hebben? Waarom?
- Vindt u dat u door Nederlanders goed en eerlijk wordt behandeld.

Onderwerp 6: Hoe denkt u over uw toekomst in Nederland?

- Denkt u dat u hier (ook) in de toekomst een goed leven zult hebben?
- Heeft u concrete plannen of verwachtingen voor de toekomst wat betreft werk, opleiding of gezin?

Onderwerp 7: Welke adviezen heeft u aan de Nederlanders als wij u vragen hoe we in de toekomst beter met nieuwe migranten zouden kunnen omgaan.

- Wat zouden we volgens u in de toekomst beter of anders moeten doen?
- Wat zouden we vooral niet meer moeten doen?
- Heeft u nog tips voor nieuwe migranten die naar Nederland komen?

